

Átalvető

2017. júniusi melléklete

Az erdélyi reformáció emlékezete

*Az erdélyi unitárius
egyház címere*

*Az erdélyi református
egyház címere*

*Az evangélikus egyház címere
(Luther-címer)*

Serdült Benke Éva

Erdélyi reformátorok 1.

Wittenbergtől Brassóig

Johannes Honterus

*Erős vár a mi Istenünk
és oltalom és fegyver.
A bajban ő segít nekünk,
mely ránk szakadt sereggel.
A régi gonosz újra ostoroz,
fegyvere merő csalárdság és nyers erő,
a földön nincs, ki bírja.*

Martin Luther 46. zsoltár (1527–1529)
Fordította Szabédi László

„Erdélyben fél-túl (Értsd itt is, ott is) villámlani kezdett az Isten Igéje.” (Heltai Gáspár)

1517. október 31. E napon Wittenberg világtörténelmi esemény színhelye volt. Szászország e kis egyetemi városában *Martin Luther*, Ágoston-rendi szerzetes (1505-től él a nagyon szigorú rendű kolostorban) kiszögezte a vártemplom ajtajára 95 pontból álló tételét. Nem tudjuk, valóban így történt-e, de a hagyomány ezt így őrizte meg. (Igaz, ebben az időben a templomok ajtaját amolyan hirdető táblának is használták, ilyen ma is látni helyenként.) Ha képzeletünkben felidézzük ezt az eseményt, és elképzeljük a bátor szerzetest kalapáccsal a kezében, már tudjuk, hogy valami igazán nagy dologra készül, és elég bátor hozzá, hogy meg is tegye. Akivel szembeszáll, nem más, mint a pápai állam. A tételek kiszögezésére nincs megbízható forrás, maga a 95 tétel kézírata sem került elő. Sokkal hihetőbb, hogy Luther a feletteseinek írott leveléhez csatolta ezeket a tételeket, melyekben állást foglalt az ún. „búcsú-cédulák” ellen, melyeket X. Leo pápa a Szent Péter bazilika építési költségeinek fedezésére pénzért árusított. A búcsúcédulák árusítása már a keresztes hadjáratok idején létezett, ám a 16. század elejére minden eddigit meghaladó méreteket öltött, szabott árak voltak a különböző társadalmi rétegek számára. Luther ezt elítélte, azt vallotta, hogy csak hit által (*sola fide*) lehet üdvözülni Isten ingyen való kegyelméből (*sola gratia*), és ebben az ember egyetlen közbenjárója Jézus, nem a pénz. A hit egyetlen igaz és egyedüli forrása a Biblia (*sola scriptura*). A papság feladata egyedül a Biblia magyarázata, nem kell közvetíteniük Isten és ember között. A „kiagyalt” különbségeket az egyházi és világi rend között nem ismeri el, sem a pápa tévedhetetlenségét. Ami a Szentírásból nem iga-

Johannes Honterus szobra
a Fekete templom oldalánál (Brassó)

zolható - pápai és zsinati rendelkezések, papi nőtlenség, a szerzetesség intézménye, kiközösítés, ünnepnapok nagy száma - az mind tévelygés. A szertartásban a nemzeti nyelv használatát javasolja, mindehhez társadalmi és egyházszervezeti reformokat és széles körű művelődési programot ad. A műveltség fejlesztése, iskolák és nyomdák alapítása, ezek mind a világi hatóságok feladatkörébe tartoznak, vallja munkatársával, Philipp Melanchtonnal együtt. Melanchton ki is dolgozza 1528-ban ezt a programot, melynek fontos pontja az Ó- és Újszövetség német nyelvre fordítása. Luther szándéka egyértelmű: olvashassa mindenki a Bibliát, így a német nyelven olvasható Luther-Biblia a széles tömegek könyvévé válik. Ezzel tulajdonképpen az egységes német irodalmi nyelv megteremtését segítette elő.

Mohács előtt a Magyar Királyság északi és erdélyi német ajkú lakosságához jutott el a német nyelvű Biblia, és ezzel együtt az új tanok befogadása is itt történik gyorsabban. Ám hamarosan kirajzanak a magyar anyanyelvű fiatalok is Európa egyetemeire, nyelveket tanulnak, hazatérve az új hitet magyarul népszerűsítik, például a volt ferences szerzetes, az első nagy hatású reformátor, *Dévai Bíró Mátyás*, aki Wittenbergben hallgatta Luther és Melanchton előadásait. Hazatérve hirdette az új tanokat, ezért 1533-ban Kassán börtönbe került, de kiszabadulása után a fél országot végigprédikálta. Ugyanígy tanuló társa, *Ozorai Imre* is, ő lutheránus prédikátorként Bihar és Békés megye mezővárosaiban prédikált. Egy másik korai reformátor, *Gálszécsi István* 1536-ban írta meg az első lutheránus szellemiségű énekeskönyvet és katekizmust magyar nyelven. A magyar népszerűség vidékeken az 1540-es évek kezdetétől megállíthatatlanul tört előre a reformáció, de az eddigi halk, óvatos érvelés helyett már határozott, sokszor felháborodott, erőteljes, ostorozó hangon. Ilyen prédikációkat tartott például a szintén ferences barátból prédikátorrá lett *Szkhárosi Horváth András*, vagy a Dunántúlon működő kortársa, *Sztárai Mihály* is. Az 1540-es évek végére nem csak az ország szakad háromfelé (kettős királyválasztás: Ferdinánd és Szapolyai János), de a vallási kérdés is megosztja Magyarországot.

Ezt a történelmi kalapácsütést tehát fogjuk fel úgy, mint ami egész Európában hallatszott, mert való igaz, hogy Luther tanai véget vetettek a katolicizmus középkori európai egyeduralmának, tette lavinát indított el, végre valaki ki merte mondani a támadhatatlannak hitt pápai tekintély ellen a Nem-et. Nem késett a pápai kiközösítés, az Exsirge Domine, ám Luthert nem lehetett megégetni, hamarosan a legkülönbözőbb társadalmi rétegek sorakoztak fel mögéje, eszméi néhány évtized alatt egész Európát bejárták. Ezzel meg is kez-

dődött a reformáció, mely egészen Európa legkeletibb végéig, Erdélyig jutott el. Egyben kialakult és terjedt az az európai kultúrkör, melynek három legfőbb jellemzője: a gótika, a reneszánsz és a reformáció. Ezek határa Erdély, onnan tovább, keletebbre nem terjedtek.

Magas, erőteljes férfialak áll a kőalapzaton, kinyújtott jobb-ájával az előtte álló iskola épületére mutat, baljában nyitott könyvet tart, melynek lapjain e férfiú életének és szülővárosának szempontjából fontos műveinek címe olvasható, utalva az előtte álló iskola reformjára, és egyáltalán az európai reformáció megismerésében és itteni bevezetésében betöltött szerepére. Mögötte áll az ágostai hitvallású szász evangélikus főtemplom, a Fekete templomnak nevezett több évszázados Isten háza. A szobor a dél-nyugati torony déli homlokzata előtt áll. Alkotója *Harro Magnussen* berlini szobrász, a felállítás dátuma 1898. augusztus 21. A brassói Fekete templomot a 14. század végén kezdték építeni gótikus stílusban a város szász polgárai, pontosan 1383-ban. A nyugati kereszténység legkeletibb bástyájának szánták. 1421-ben a várost és a félkész templomot a törökök elpusztították, majd az ismét felhúzott falakat, a tornyot is a Barcaságot megmozgató földrengés döntötte le. Ekkor, félve az újabb rengéstől, a városi tanács alacsonyabb torony felépítése mellett döntött. A templom lassan épült, a 15. század során még Hunyadi János kormányzó is adományozott az építésre, majd Mátyás király és Beatrix királyné címere is felkerült a Cenk felőli kapura a hívek hálája jeléül. 1477-ben fejeződött be az építkezés, és később, néhány évtized múlva valóban a reformáció előretolt helyőrsége lett Erdélyben: itt tartották az első lutheránus szellemű német nyelvű istentiszteletet.(1.)

Ki ez a szigorúságában is határozottságot, erőt sugárzó szoborba öntött férfialak? Egy jómódú brassói bőrműves, *Jörg Austen Lederer* fia, az 1498-ban született *Johannes Lederer*. A hajdani szülőháza helyén jóval később épített ház oldalán emléktábla jelzi, ki született e helyen. 1520-ban a fiatal Johannes Lederer új, választott nevén (Johannes Aust ex Corona, másik változatban Johannes Auscht de Corona, nevével is utalva az akkor még Corona néven ismert szülővárosára, Brassóra) beiratkozik az egyetemre Bécsben. (2.) A tudományokon kívül még a szépművészet is érdekli, hiszen a bőrműves apa műhelyében művészien megmunkált használati tárgyak is készültek. (A művészetek terén szerzett ismereteinek később hasznát veszi a térképkészítésnél, a könyvek tervezésénél, a nyomdai munkában.) 1522-ben már *Johannes Holler ex Corona* néven fejezi be tanulmányait, egy-két évvel később mesteri fokozat birtokában maga tartott előadásokat az egyetemen. Valószínű, hogy kapott otthonról híreket a lassan gyökeret vert változásokról, fokozatosan ébredt fel benne az érdeklődés a német városokban terjedő hitviták, új eszmék iránt. Akkor minden bizonnyal még nem tudja maga sem, hogy néhány év múlva, mint *Johannes Honterus* tér vissza szülővárosába, Brassóba, ahol a sors fontos szerepet szán neki az új hit terjesztésében. 1520-tól kezdődően a Magyar Királyságba (Erdély ekkor a királyság egyik tartománya volt) Ágoston-rendi szerzetesek hoztak be Luther-műveket, peregrinusok terjesztették a németországi reformok tanításait. A királyság nyugati végein, Sopronban már 1522-ben ferences rendi szerzetesek prédikáltak reformátori szellemben. A felvidéki bányavárosok polgárai is rokonszerveztek az új tanokkal. Erdélyben, a szász városokban történik ugyanez, ez nem véletlen, a nyelvi egyezésnek nagy szerepe volt ebben. Az erdélyi

Szászföld városait nem gátolta az új eszmék megismerésében a püspökségektől való függés sem. (III. Béla király már az 1190-ben alapított nagyszebeni prépostságot kivonta a gyulafehérvári püspökség fennhatósága alól, és az esztergomi érsekség alá rendelte.) Főleg Nagyszebenben talált kedvező fogadtatásra a reformáció gondolata. 1525-ben már a város bírása és lelkésze is elfogadta Luther tanait.

A mohácsi csatavesztés során súlyos veszteség éri a katolikus egyházat, püspökök, érsekek vesznek oda a csatában, többek között *Szalkai László* esztergomi, *Tomori Pál* kalocsai érsek, a gyülekezetek papok nélkül maradtak, helyüket nem

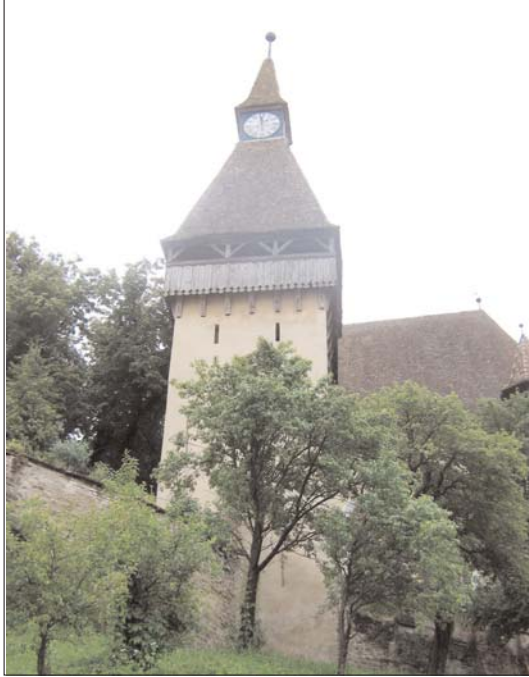

tudták betölteni. Így hát lelki gondozás híján akadálytalanul terjedtek az új tanok. *I. János király* (*Szapolyai János*) próbálta megakadályozni a reformáció terjedését, sikertelenül. (Honnan sejtette volna, hogy a hón várt utód, a fiú, a későbbi János Szigmond, Erdély első fejedelme milyen stációkon megy át hitéletében: lutheri tanok, kálvini eszmék és végül, halála előtt az unitarizmus híve lesz.) A király tiltó rendeleteket bevezetni már nem tudott, korai halála megakadályozta ebben. Ez időben Brassó méltó vetélytársa Nagyszebennek, s mint a Barcaság központi települése, a Szászföld tekintélyes vezetője lesz. A városban a 16. században már magyarok is laknak, ám sokáig még a szászoké marad a vezető szerep. Brassó oktatása, kulturális életének színvonala fölülmúlta a többi szász települését. A szász iskolákról 1388-ban említés esik korabeli feljegyzésekben, később magyar és vlach nyelvű iskolákat is működtetnek. A jómódú város diákjait külföldi egyetemre küldi tanulni, sokuk neve maradt fenn európai egyetemen dokumentumaiban. Ellentétben a katolikus magyar ifjakkal, a szász fiatalok inkább a protestáns szellemiségű németalföldi egyetemeket látogatták. Johannes Honterus bécsi évei után, 1529-ben egy török ostrom elől menekülve Regensburgba teszi át lakhelyét, majd Krakóban tanít. Itt alkalma volt tudós tevékenységet is folytatni. Felismerte, hogy szükséges a latin grammatikát jobban ismerni a latin nyelvű oktatásban, megjelentetett egy grammatikai könyvet a különböző anyanyelvű, ott tanuló diákok számára, hogy haladásukat segítse. Megírt egy, a világ országait bemutató könyvet is, az előszóban az erdélyi olvasóknak ajánlotta művét. Később Baselbe költözött, a humanizmus fellegvárába, Erasmus kedvenc városába, itt is tudományos munkát végzett. 1532-ben elkészítette Erdély legelső térképét, melyet Nagyszeben városának ajánlott. *Rómer Főrís*, a Nemzeti Múzeum régészeti őre a 19. században azt írta a **Hon** című lapban, hogy

ez a legrégebbi magyar térkép. („**Chonographia Transylvaniae Sybenbürgen**”) Az igazság az, hogy Honterus térképét megelőzte jó egy évtizeddel *Lazarus deák* térképe, mely a Magyar Királyságot ábrázolja, de Erdélyt csak nagyon vázlatosan tünteti fel. Honterus Baselben metszette fába a térképet, több mint kétszáz erdélyi települést tüntetett fel rajta, majd Brassóban nyomtatták ki 1539-ben, ez tehát a legrégebbi, ami erdélyi kiadású, és minden eddiginél részletesebb. Ebből a térképből egyetlen ismert példány maradt fenn, ma az Országos Széchényi Könyvtárban található.

Szülőföldjének változásai Honterust hazahívják, 1533-ban visszatért Brassóba, *Lucas Hirscher* főbíró Lópiac utcai házában lakott, 1535-ben megházasodott. A városi tanács nagy megbecsüléssel fogadta a fiatal tudóst, beválasztották a száz tagból álló tanácsba, a centumvirátusba is. Később már szenátor lett. Nemsokára nyomdát alapított, saját költségén működtette, első nyomtatványa 1539-ből való. 1543-ban ő adta ki saját munkáját, **Reformatio Ecclesiae Coronensis ac Totius Barcensis Provinciae**-t, melynek nagy szerepe volt abban, hogy a szászok tesztületileg a lutheri tanokat fogadják el. Ebben vall a reformáció iránti elkötelezettségéről, hitet tesz a reformáció és az anyanyelvi igehirdetés mellett. A következő évben Brassó megválasztja első papjának. Még abban az évben

**Berethalom,
evangélikus erődtemplom**

kiadta az iskolák rendtartására vonatkozó könyvét, megszervezte az evangélikus egyház szertartásának rendjét minden gyülekezet számára, majd kiadta az evangélikus lelkészek számára agendáját, kiterjesztve útmutatásait az összes szász gyülekezet számára. A nyomdájában kiadott, többségükben latin nyelvű művek az iskolák számára születtek. Kiadott latin-görög nyelvtant, híres szerzők műveiből összeállított szöveggyűjteményt, földrajzi, jogi ismereteket tartalmazó könyveket. 1544-ben az általa alapított iskolában német nyelven is oktattak, a városi tanács még a magyarok számára is biztosította az anyanyelvű oktatást. 1558-tól szerepelnek a városi regisztrumban a tanács által fizetett magyar iskolamesterek. Honterus könyvtárat is alapított, mely messze földön híres volt gazdagságáról. 1541 után, mikor a törökök bevonultak Budára, Mátyás király hajdani könyvtárából, a Corvinákból sok került török harácsolók kezébe kótyavetyére, kereskedő-kön keresztül például Brassóba is. (Sajnos ezek a könyvritkaságok az 1689-es tűzvészben, Brassóban elpusztultak.)

Honterus német nyelvű munkái a reformációt szolgálták, ezekben egyházszerkezési kérdéseket taglal. Tanainak gyorsabb terjedését fékezte némileg Szapolyai János hirtelen halála, és az elkötelezett katolikus *Martinuzzi György* (*Fráter György*) erdélyi fellépése. Gyulafehérváron meghalt a püspök,

új püspököt a Szentszék még nem nevezett ki, ezt az űrt használta ki a brassói városi tanács, amikor a Barcaságban összehívta a papokat és az egyház megújítására, reformációjára ösztönözte őket. Sorban meglátogatták a gyülekezeteket, a papokat az evangélium hirdetésére, a híveket meg a reformok elfogadására bíztatták. Honterus már hazaérkezése évétől jelentetett meg a reformációt támogató iratokat, melyekben szó van az istentiszteletek megújításáról, az igaz hit elfogadásáról és megtartásáról papoknak, híveknek egyaránt. 1544 őszétől a **Szász Univerzitás** (**Universitas Saxonum** a szászok összességét jelentő szervezet, 1486-ban létrehozott politikai egység, ma azt mondanánk, hogy önkormányzat) elfogadja gyülekezetei részére a Honterus által vallott tanításokat, melyeket Luther hitelvei alapján hirdet és terjeszt. Műve, a *Formula reformationis* brassói kiadása után Wittenbergben is megjelent **Melanchton**, Luther eszmetársának előszavával. Luther 1543. szeptember 1-jén levelet is írt Brassóba *Ramser Mátyás* lelkésznek, melyben azt írja, hogy Honter az Úr magyarországi evangélistája. Ekkor határozza el a városi tanács, hogy a képeket és – egy kivételével – az oltárokat a templomból távolítsák el. Ezért *Martinuzzi* bíboros országgyűlés elé hívatta Honterust, felelősségre vonandó, miért adta ki a reformáció szellemében írt könyveit. Honterus nem ment el személyesen Gyulafehérvárra, ám az **Apologia reformationis** című munkáját küldte el maga helyett.

Kolozsváron is ekkor veszi kezdetét a reformáció (a város lakosságának döntő többsége német ajkú, Kolozsvárt a szászok alapították), a város akkori plébánosa, *Kaspar Helt*, a későbbi *Heltai Gáspár* nyomdász ugyancsak csatlakozik a lutheri reformációhoz. Brassóban Honterus megjelentetett nyomdájában egy szász polgári jogi könyvet, ezzel egy időben jelenik meg Szebenben az első vlach nyelvű nyomtatott könyv (akkoriban még sem a nyelvet, sem a népet nem hívták románnak), egy lutheránus káté. 1545 októberében tartják Erdődön a szatmári és szilágysági lutheránus lelkészeknek az első zsinatot, melyen *Gönczi Máté*t választják meg szuperintendásnak. Ez volt az első magyarországi protestáns zsinat. (Az Erdélyi Fejedelemség még ekkor nem létezett.) Ezek az iratok tekinthetők az erdélyi reformáció első programjának.

Bár 1541-től Brassó az evangéliumi új vallás követője lett, mégis csak 1552-től jött el az ideje ezeknek a döntéseknek a gyakorlatba való ültetésére. Honterus azt is időben felismerte, hogy az újítás csak akkor lehet sikeres, ha a reformáció teológiáját nyomtatásban is megjelenteti, ezért nemsokára a nyomdája mellé papírmalmot is építtetett. Minden módon terjesztette a megújulást. Az erdélyi szászok első reformátorának, Honterusnak a tevékenysége érintette a környék magyar településeit is, a magyar gyülekezetek általa ismerkedtek meg a reformációval, és lettek adott esetben lutheránusokká. (A Brassó közelében élő csángók települései brassói kötődésük révén – talán munkalehetőségük függött ettől – váltak lutheránusokká.)

Bár a reformátor Honterus 1549-ben meghalt, de egyik hűséges követője, *Hoffgreff György* szász teológus, nyomdász Kolozsváron az ugyancsak szász eredetű *Heltai Gáspárral*

együtt nyomdát alapított, így a kolozsvári magyarok is felzárkóztak a reformációt lassan megismerő és elfogadó városokhoz és gyülekezetekhez.

Brassóban 1542. október 3-án hangzik el jó időre utoljára katolikus mise, miután Honterus győzelemre vitte a lutheri reformációt az erdélyi szászok körében. A szász evangélikus püspöki székhely ettől az időtől egészen 1850-ig Berethalom volt, egy háromszoros kőfallal körülvett templomban, melynek 1524-ből származó szárnyas oltára ma is látható. A szászok már a korábbi évszázadban az ellenség ellen falakkal vették körül városaik és templomaikat. Ezeknek védelmére az 1437-es kápolnai unió után a nemeseket és a székelyeket is veszély esetén felkérték a védekezésre, vagy zsoldosokat toboroztak. Az unióba három erdélyi nemzet tartozott: magyar, székely és szász.

Már a reformáció kezdetén, 1548-ban az Erdélybe akadálytalanul beáramló reformált irányzatok között versengés támadt. A Tordán megtartott országgyűlés tudomásul veszi, hogy a lutheri irányzat gyökeret vert az országban. A szabad királyi szász városok: Nagyszeben, Segesvár, Szászsebes, Szászváros, Medgyes, Brassó, Beszterce és valamennyi szász település egységesen követte a lutheri tanokat. Ekkor még tiltják a helvét irányzatot, Luther is szakramentáriusoknak nevezi azokat, akik az úrvacsora általa hirdetett tanával ellenkezően vélekednek. Ez akkor elsősorban Zwingli Ulrich reformátor tanaira vonatkozott. Később aztán megtörténik az is (1604-ben), hogy a kassai főkapitány, *Belgioso* erőszakkal elveszi a lutheránusoktól a Szent Erzsébet-székesegyházat, amit fél évszázada ők használtak, és visszaadja a katolikusoknak. (Pedig ekkor még messze vagyunk a megerősödött és jól meg-

**Evangélikus erődtemplom,
Szászfehéregyháza**

szervezett ellenreformációtól.) Ugyanez történik Lőcsén is, ahol azonban a polgárság fegyverrel védi templomát.

Johannes Honterus Lutherhez méltó tanítványnak bizonyult, elkötelezettségének, kitartásának, hitének köszönhetően az erdélyi szászok új egyházuk megtartói voltak fél évezreden át. Ám 1998-ban, Honterus brassói szobrának századik évfordulóján alig akadt szász (német) ajkú brassói polgár, aki a szobrot megkoszorúzza. Ma a Romániai Evangélikus-Lutheri Egyházhoz harmincezer hívő tartozik.

Mint látjuk, tulajdonképpen 1560-ig nem beszélhetünk egyik vagy másik protestáns felekezetről önálló egyházként, csak reformátori vagy reformált egyházakról. Már ezekben az évtizedekben felbukkannak azok a nevek, prédikátorok, lelkészek, akik, később önálló reformált egyházak élén állva hoz-

nak létre történelmi egyházakat, mint Jonannes Honterus (evangélikus), *Méliusz Juhász Péter* (református), *Dávid Ferenc* (unitárius). A szigorú felekezeti határok csak ezután épülnek ki: Báthori István fejedelem alatt az erdélyi szászok (tudni kell, hogy 1553-1577 között létezett egy rövid életű magyar evangélikus egyházkerület, ennek két évig Dávid Ferenc volt a püspöke, majd ez beolvadt a szász egyház keretébe) a lutheri mellett maradnak, a magyarok többsége unitárius, illetve a helvét (kálvinista) egyház hívei lesznek. Míg Európában a vallási intolerancia dühöngött és szedte ezerszámra áldozatait (*Theodore de Beze*, Kálvin utóda úgy vélte: „a lelkiismereti szabadság, más hiten lévők megtűrésének a gondolata a sátán találmánya, hogy az emberekben kételyt ébresszen és meggyöngítse a hitet” – írta a korról *Benda Kálmán*), addig Erdély vallási térképe másként festett. Akár egy településen belül is több felekezet hívei éltek együtt, igaz, a vallási különbségek sokszor etnikai különbségeket is jelentettek. Az 1568-as tordai országgyűlés a világon elsőként mondta ki a négy vallás: katolikus, evangélikus, református és unitárius szabadságát és egyenjogúságát. Az ortodox románokat nem érintette ez a határozat, ők később, a 17. század végén, a törökök kiűzése után kerülnek válaszút elé: elfogadják-e az unitus egyházat (görög katolikus, Róma fennhatósága alá helyezve), vagy maradnak ortodoxok.

Reményik Sándor, erdélyi evangélikus költő Bethlen Gábor református fejedelem halálának háromszázadik évfordulójára írja Az álorcás magyar című versében: „Tudta: ütközni nyílt hely nincs sehol / Sem döntő diadalra rónaság, / Sziklák között folyt véres bujócaska-játék / Erdélyi farsang, komor karnevál /.../ Előre két lépés, meg vissza három, / kettő kelet, kettő nyugat felé: / Az ördögökkel kellett cimborálni / Látszathól néha,- mindig Istenért!”

A vers nagyon jól érzékelteti az akkori történelmi kor súlyos, veszélyes léthelyzetét az erdélyi magyarság sorsára nézve, melyet elhárítani kellett bármi áron a megmaradáshoz. Mindezt úgy, hogy megtartsák Istenbe vetett hitüket, megőrizték egyházukat.

Paks 2017. január-február

Jegyzet

1. A Fekete templom érdekessége volt a falikrónika, a szentély falára évszázadokon át felírták az egyház és a város legfontosabb eseményeit: 1142 a szászok bejövetele Erdélybe, 1421 török pusztítás, 1437 bábolnai felkelés, 1514 Dózsa féle felkelés, pestis-járványok, tűzvészek, áradások, távoli csaták, minden szerepelt, ami életüket befolyásolta. A falikrónika az 1772-es nagy felújításban elpusztult, de másolata fennmaradt. Páratlan muzeális értéket képviselnek a templom keleti szőnyegek, melyeket a Balkánról bejövő török, görög, később örmény kereskedőktől vásároltak a tehetős brassói polgárok templomuk gazdagítására.
2. Már nevének különböző változatai is jelzik, hogy személyéről, magánéletéről nem sokat tudunk: 1520-ban még Johannes Aust ex Corona néven iratkozik be a bécsi egyetemre (Kronstadt, azaz Corona volt a későbbi Brassó akkori neve) Apjának neve is előfordul egy másik változatban: Georg Austen Holler (Más forrás szerint apja Gras Georgius, anyja Honnes Dorothea) A Honterus választott név minden bizonnyal valamilyen változata a Holler vagy Holunder névnek. Egy bizonyos, 1533-ban, amikor európai tanulmányútról visszatér szülővárába, már Johannes Honterus néven jegyzik be.

Serdült Benke Éva

Erdélyi reformátorok 2.

Kálvin erdélyi egyháza

„*Post tenebras lux! – Sötétség után fény!*” (Genf jelmondata)

„Ma orgonálnak Kálvin templomában,
ahová sírni jár a menekült,
egy padba fészkel vallása honában,
hol annyi, annyi lelki őse ült.”

(Lászlóffy Aladár: *A genfi katedrálisban*)

Nagyapám emlékének

„Mint a szép híves patakra
A szarvas kívánczok,
Lelkem úgy óhajt uramra
És hozzá fohászkodik.”

(XLII. zsoltár)

A gyorsan terjedő reformáció már 1520-ban elérkezett Magyarországhatáraihoz. Hívei nem csupán a királyi udvarban, a németek lakta városokban, de az ország keleti végein, Erdélyben is felbukkantak. A magyar deákok, mellőzve a katolikus egyetemeket – Bécset, Krakkót, Padovát –, inkább látogatták Wittenberget, Heidelberget, és számosan az új hit vallói lettek. Még az is megtörtént akkoriban, hogy a reformok ellenzői elfogattak egy-egy Wittenbergből érkezett prédikátort, és még jó, ha ép bőrrel menekült az új hitvalló, mert fel-fellobbantak a máglyák is. Mindez törvényesen történt, mert az 1523-as országgyűlés kimondta, hogy a lutheránusok (Luther követői) pártfogóikkal együtt fő-és jószágvesztéssel sújtandók. Majd 1525-ben még szigorúbban ítéleztek: „*Lutherani... omnes... capitandur et combarantur*” (A lutheránusokat, valamennyit el kell fogni és megégetni.) De az időt megállítani már nem lehetett, a kor már elvetette az új hit magvát, az szárba is szökkent, kiirtani már nem lehetett. Ekkoriban kamaszodó legényke Jean Caulvin fia Franciaországban, Noyonban. Az 1509. június 10-én született fiú még nem gondolkodik hitbéli kérdéseken, buzgó katolikus, édesapját, a káptalan törvénytisztelő ügyvédjét majd engedelmes fiúként követni fogja a pályáján. Ám a sors másképp számol vele, a szerepét, amit játszani fog az egyetemes vallástörténetben már kiosztotta rá. A fiatal Kálvin a párizsi teológián tanul, ott kerül kapcsolatba a lutheri reformációval, titkos összejöveleteken vesz részt, ahol a teológiai hallgatók az új hit tanait, kérdéseit boncolgatják. Mindez

nem maradhat sokáig titokban, menekülniük kell, Párizsban már dül a hugenották üldözése.

Kálvint Navarrai Margit királyi hercegnő veszi oltalmába, majd ismét menekülnie kell, Bázélbe szökik. Itt 1536-ban fejezi be máig legalapvetőbb dogmatikai művét, az **Institutio Religionis Christianae**-t. Kálvin alapelve szerint az abszolút tökéletes Isten és a tehetetlen, bűnös ember, aki a jóra nem képes önmagától, áll egymással szemben. Az üdvözülést nem segítheti elő a gyónás, az csak Isten kegyelmétől függ. (Az ember sorsa eleve elrendeltetett, Isten elhatározta már, mi történjék minden emberrel. Az új hit megálmodója a predestinációt vallotta.) Kálvin műve gyakorlati egyházszervezési reformokat is tartalmazott: a püspökség intézményének eltörlését, demokratikus egyházkormányzatot, útmutatást az erkölcsi életre, állásfoglalást a világi hatalom gyakorlásában. Ekkor már ismert volt az 1523-ban Grossmünster papjának, *Ulrich Zwinglinek* a 67 tételben megfogalmazott reformja, aki egész erkölcsant és számos gyakorlati kérdést fogalmazott meg híveinek, és nem csupán a bűnbocsánat-kegyelem-üdvözülés volt a fő tanítása. Az úrvacsora értelmezésében is lényegesen eltér Luther felfogásától, szerinte az úrvacsora nem a megváltói áldozat, hanem csak az arra való emlékezés. Luther ugyanis szó szerint értelmezte az úrvacsorában Krisztus testének jelenlétét, ám Zwingli ebben csak jelképet látott. Ők ketten nem tudtak közös álláspontot kialakítani, ezzel aztán véglegessé vált a német és a helvét irányú reformáció elkülönülése. Luther már hiába lépett fel a helvét hitvallás ellen, az új irányt Kálvin fogja tovább építeni. Egy másik reformátor, *Guillaume Farel* hívására Genfben le is telepedik, rövid ideig Strassburgban él, megnősül, majd 1542-ben visszatér Genfbe. Ekkoriban bontakozik ki nagyhatású reformatori tevékenysége, mely része lesz az egyetemes egyháztörténetnek. Kálvin azon fáradozik, hogy a várost a protestantizmus, a helvét irányú reformáció fellegetőre tegye. Hogy a sors olyan tragikus szerepet is eljátszat vele, mint a Szentháromság - tagadó *Szervét Mihály* elítéltetése és megégetése, ez is Kálvin élettörténetének része. A Genfben uralkodó kérlelhetetlen kálvini szigor eredménye 1542 és 1546 között több mint félszáz kivégzés, száműzetés.

Ugyanis még egy évtized sem telt el Luther és Róma szakítása óta, amikor színre lépett egy spanyol orvos, Miguel Servetus (Szervét Mihály), és nem mást, mint a kereszténység másfél ezer éve élő dogmáját, a szentháromság tételét támadja meg. Szervét spanyol nemesi család sarja, az aragóniai Villanovában született, jogi tanulmányai során bejárta Európát. (Párizsban orvostudományt tanult, ő írta le elsőként anatómiai szempontból az emberi vérkeringést.) A teológiai kérdések iránt egyre nőtt az érdeklődése, 1533-ban megjelent fő műve, antitrinitárius nézeteinek szintézise, a **Restitutio Christianismi**. Ez a munkája tartalmaz még Kálvinnak szóló, az ő hittételeinek cáfolatát megfogalmazó leveleket is.

A mű név nélkül jelent meg, csak M.S.V. jelzéssel (Michael Servetus Villanovanus), ám felismerték benne Szervét eszméit, stílusát. Kálvin feljelenti őt az inkvizíciónál, elfogják, börtönbe vetik, ahonnan sikerül megszöknie. Mindezek ellenére útja Genfbe vezet, ott felismerik, ismét börtön vár rá, összeállítanak ellene egy 38 pontból álló vádiratot. A svájci társceházak is elítélik művét, az egyház dögveszének, a sötétség fejedelmének nevezik. 1535. október 25-én máglyahalál volt a büntetése. Mindvégig azt vallotta, hogy Krisztus csakis halálával lett Isten fia, azelőtt csupán emberként létezett. Könyveit derekára kötözték, hogy tanai vele együtt hamvadjanak el. Szervét volt a legradikálisabb protestáns irányzat fő ideológusa. A genfi fény-várás reményét beárnyékolta a máglya füstje. (Sütő András **Csillag a máglyán** című drámája eleveníti fel a két reformer, Kálvin és Szervét tragikus összecsapását.) Ezzel együtt Kálvin a 16. századi európai történelem egyik kulcsfontosságú alakja, tanai Skóciától Erdélyig, Lyontól a Visztula partjáiig sokféle színárnyalatot öltöttek, de mindenképpen az emberi gondolkodást gazdagították. Luther Zwingli és Kálvin tanainak követőit az úrvacsora kérdésében vallott véleményük miatt szentségtagadóknak, szakramentáriusoknak nevezte.(1.)

Magyarországon 1550 körül jelentkeznek a reformáció második, svájci (helvét) eredetű hullámai, ebben élen jár a Tiszántúl, és annak akkoriban Erdélyhez tartozó központja, Debrecen. Az 1540-es évek végére nemcsak a kettős királyválasztás, Ferdinánd és Szapolyai János, valamint a később megalakuló Erdélyi Fejedelemség, hanem vallási kérdés is megosztja a lakosságot. A három részre szakadt ország közé szorult Debrecen magasra tudott emelkedni, és máig megtartójává vált az új hitnek. (Debrecen városa 1567-től az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott, egyaránt adót fizetett Gyulafehérvárnak, Sztambulnak és Pozsonynak.)

Kolozsváron a város egyik plébánosa 1544-ben *Kaspar Helt* volt, Luther lelkes tisztelője és követője. Tevékenységének köszönhetően a kolozsvári polgárok kezdetben a terjedő új felekezetnek, a lutheránusnak lesznek a hívei, papjuk magyarul prédikál, nevét is magyarosítja *Heltai Gáspár*ra. 1550-ben alapított nyomdájában mindent magyar nyelven ad ki, maga is így ír. A később létrejött Erdélyi Fejedelemségnek így válik első nyomdájává. Heltai nyomdájában jelennek meg a hitvitázó iratok mellett a világi irodalom remekei, Tinódi Lantos Sebestyén **historiás énekei**, Werbőczy **Hármaskönyvének** magyar nyelvű fordítása, Heltai **Száz fabulája**, aztán 1574 után a **Cronica**, az első igazi történelmi munka magyar nyelven. De itt jelenik meg (1572) a **Választói komédia** című dráma is, a hitvitázó antitrinitárius irodalom korabeli gyöngyszeme. A Magyar Királyságban már korábban beindult és virágzott a magyar nyelvű könyvnyomtatás, az első nyomdák egyike 1537-ben *Nádasdy Tamás* sárvári birtoka mellett, Újszigeten állott. Ide Nádasdy felfogadta a Lipséből érkezett *Dévai Bíró Mátyást*, *Melanchton* tanítványát prédikátornak, *Sylvester Jánost* pedig a Biblia magyar nyelvre való fordításával bízta meg. Sylvester itt nyomtatja ki az első **Biblia fordítást** az Újszövetségből. Bevezetőjében ezt írja: „*Próféták által szólt rígen níked az Isten, laz kit ígért, íme, végre megadta fiát.*” (Erdősi Sylvester János Színérváralján született, 1526-ban már Krakkóban tanult, majd Wittenbergben. 1534-ben érkezett Sárvárra, Nádasdy szolgálatába állva tanít, később még Bécsben tanult, majd Debrecenben iskolamester,

aztán Lőcsén lelkész.) Eljött az ideje egy teljes, magyarul is olvasható Bibliának Kolozsváron, de Erdély szerte is. Lelkes támogatói vannak Heltai ilyen irányú tervének, köztük van egy ugyancsak németnek született, de főleg magyarul beszélő és író hittársa is, *Franz Hertel*, a későbbi *Dávid Ferenc*, aki ekkor indul el a hitújítás rögös útján. Egyelőre ő az új lutheri egyház püspöke.

Kolozsvár magyar lakossága nagy érdeklődéssel követte a reformáció egyre megújuló tételeit, megjelennek a városban Zwingli és Kálvin tanainak hirdetői, a szakramentáriusok. Az ő hatásukra Dávid Ferenc 1559-ben lemond a lutheri egyházban viselt hivataláról, és csatlakozik a hitújítás helvét irányzatához. Heltai is ezt a lépést követi. Néhány év múlva a magyar prédikátorok nagyenyedi zsinata Dávid Ferencet választotta püspökéül. Ekkor hívja meg a fiatal *János Zsigmond* fejedelem gyulafehérvári udvarába udvari papnak. Ettől kezdve Dávid Ferenc saját útját járva eltávolodik lassan a reformáció kálvini irányzatától.

A 16. század közepére Erdélyben és a vele határos kelet-magyarországi megyékben is egyre élesedett a vitaszellem a két protestáns felekezet: a lutheri tanokat követő evangélikus és a helvét szellemű református egyház hívei között. Az evangélikusok tiltják a helvét irányzatot, a világi hatalom is fellép ellene, mégis egyre nagyobb számban térnek át evangélikus lelkészek és hívek a református hitre. Nyelvi kérdés lenne a háttérben, tudniillik a magyar mezővárosi polgárt könnyű volt szembeállítani a német nyelvű lutheri vallással? Vagy hitbeli kérdések motiválták az áttéréseket? Nem tudhatjuk ma már. Debrecenben *Dévai Bíró Mátyás*, *Szkhárosi Horváth András*, *Sztárai Mihály*, majd a fiatal, nagy hatású prédikátor, született szervező, tudós teológus, *Méliusz Juhász Péter* munkássága nyomán erősödik, épül az új egyház, a kálvinista. A török hódoltsági területen viszonylag békés körülmények között terjedt a helvét irányzat, főleg *Szegedi Kis István* református teológusnak köszönhetően, aki a helvét irányzat dogmatikájának első magyar rendszerezője volt. (Az 1550-es években Tolnán tevékenykedett, a városkának ekkoriban 5-6 ezer lakosa volt, jó hírű iskolája, benne gazdag könyvtár. A tolnai evangélikus hívek lelkésze Sztárai Mihály volt, aki később Szegedi Kis István hatására lényeges pontokban a helvét irányzattal azonosult, erről könyveket is írt.) Szegedi Kis István tanítványa volt Méliusz Juhász Péter, akinek személye összeforrott a magyar reformátusság történetével. Ő alapította meg a Tiszántúl első nyomdáját, kortársa *Szegedi Gergely*, a legjobb zsolnárfordító és énekszerző abban az időben. Méliusz kemény harcot vívott a katolikus egyház maradványai ellen, vitázott Luther szász és magyar követőivel. Prédikációiban, bibliamagyarázataiban sistereg, forr az indulat, a legsúlyosabb vádakot vagdossa a Róma-hű papok fejéhez. Hitvitázó írásai az élőbeszéd meglepő fordulatok mellett erős érzelmi hatást keltettek. A debreceniek, ha néha ingadozva is, de mindig kitartottak mellette (ellenfelei Péter pápának csúfolták), tevékenysége nyomán növekedni kezdett Debrecen kiállása a reform mellett.

1552-ben vége szakad Debrecenben a katolikus istentiszteletnek. Ebben a harcban nélkülözhetetlenné vált a szakramentárius alapelvek rögzítése, rendszerezése, ez meg is történik 1561-ben. A felekezeti útkeresést jelzi az évenkénti, de néha gyakrabban is összehívott zsinatok sora, a színhely többnyire Erdély: Kolozsvár, Gyulafehérvár, Székelyvásár-

hely (Marosvásárhely), Nagyenyed, Torda, vagy a hozzá kapcsolt Részek (Pártium), Nagyvárad, Debrecen, illetve az észak-keleti országrész, Gönc, Szikszó, Tarcál. A szellemi irányító központ Debrecen. Az 1567. február 24-26 között megtartott zsinaton 17 magyar református esperesség képviseltette magát, ez volt a 16. század legjelentősebb zsinata, melynek döntései kihatottak a következő évszázadokra is: elhatárolta magát a Szentháromság-tagadóktól (antitrinitárius, ill. unirárius irányzattól), lehetetlenné tette a két felekezet közeledését, további egyezkedését. De ami a legfontosabb volt: „A többi hitvallások között pedig bevettük és aláírtuk az 1566. évben kiadott helvét hitvallást...és mindazokat pedig, akik az Isten ígéből vett cikkeket felbontja és ellenkezőt tanít egyházhasználatilag megbüntethetőnek ítéljük.” Ebből kiviláglik, hogy a már megalakult és megerősödött reformátusság kirkristályosodott eszmerendszerrel rendelkezik, nemzetközi testvéreinek támogatását maga mögött tudva büntetés terhe alatt megtilt minden további újítást.

Pedig az unitáriusság igazi ténykedése még csak ezután következik. 1559-ben Székelyvásárhelyen a reformátusok zsinatot tartottak, melyen jelen volt Méliusz is, a későbbi református püspök. Az ő hatására Dávid Ferenc már megint lutheránus hitében, és elfogadta Kálvin tanítását az úrvacsoráról. Ez az év tekinthető az erdélyi református egyház létrejöttének. A századok Európa-szerte fellegeztek, hogy megakadályozzák az Erdélybe már behatolt kálvini tanok terjedését, mindhiába. Már 1557-ben a tordai országgyűlés kimondta, hogy mindenki olyan hitben éljen, amilyenben akar, és az új felekezetek hívei ne háborgassák a régi híveket. Ez a határozat egyelőre nyugalmat biztosít a kálvinista hívőknek. (A gyermekkorában református neveltetésben részesült *Báthori Gábor* erdélyi fejedelem, aki megválasztása előtt a katolicizmus támogatását ígerte, mégis 1603-ban elfogadta a kolozsvári országgyűlés határozatát, hogy az akkor már unitárius többségű Kolozsvár fogadhasson református papot hívei gondozására. A reformátusok megkapták tőle a romos óvári templomot, melynek rendbetételére a fejedelem saját költségvetéséből biztosított forrást.) 1568 januárjában a Tordán tartott országgyűlésen megszületett az akkori világ legdemokratikusabb vallási türelmi törvénye, itt a lutheránus (evangélikus), antitrinitárius (később unitáriusnak nevezett) és a helvét (református) egyházat is a katolikus mellett a bevett szabad – recepta religia – egyháznak ismerte el.

Az 1571 januárjában Székelyvásárhelyen megtartott országgyűlésen az akkor már beteg János Zsigmond fejede-

lem a református vártemplomban mondta: „*Birodalmunkban mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Isten ajándéka, s az lelkiismeret erőszakkal semmire se vitethetik.*” Ezzel minden vallási vita enyhülni látszott, de csak látszott. Korábban 1569-ben Váradon már nyilvános hitvita zajlott, melyen jelen volt János Zsigmond fejedelem is. Méliusz Juhász Péter Debrecenből, Dávid Ferenc Kolozsvárról próbálták meggyőzni egymást hitbéli kérdésekben. A vita tíz napon át folyt magyarul, végül mindkét fél megmaradt a maga álláspontjánál. A fejedelem szerette volna a két hitágazatot, a helvétet és az akkor már teret nyert antitrinitáriust egyben tartani, ez nem sikerült. A két hitvallás végképp elszakadt egymástól. Ezek a hitviták akkoriban akár élőlőzban történtek, akár írott formában, a magyar nyelv csiszolását, fejlesztését szolgálták, és a grammatikai szabályok gyakorlását is. Közérthetővé kellett tenni az addig idegen nyelven olvasott fogalmakat, melyeket Európa különböző országaiból hoztak a prédikátorok. Lassan vált alkalmassá a magyar nyelv a század végére a Biblia szövegének hű fordítására, éppen Vizsolyban. A hitbéli viták más következményekkel is jártak: ezekben az években szakadt el a századok által hajdan alapított Kolozsvár a szász városok közösségétől, miután a lakosság többsége eltávolodott a lutheránus egyháztól és áttért az unitárius hitre.

Méliusz Juhász Péter sokoldalú tudós teológiai munkássága mellett az orvostörténet által is számon tartott fűvészkönyvet is kiadott (mellesleg), megteremtette azt a református egyházat, melynek Kálvin csak egyik ideológusa volt. (Nem véletlen, hogy Debrecen mind a mai napig egyesek kálvinista Rómának nevezik.) A 36 évesen, 1572. december 15-én elhunyt Méliusz Juhász Péter életműve azt a gondolatot fejezi ki, melyet a genfi református emlékművön olvashatunk Bocskai István szavait idézve: „*Hitünknek, lelkiismeretünknek és régi törvényeinknek szabadságát minden aranynál feljebb becsüljük.*”

Magyarországon és Erdélyben erősödött a kálvinizmus, miközben Franciaországban, ahol tulajdonképpen megjelent ez a vallás, élet-halál harc folyt a hugenották (protestánsok) és katolikusok között.

A létrejött két nagy protestáns felekezet magát ágostai illetve helvét hitvallású evangélikusnak nevezte még ekkor, később ezt felváltotta az ágostai evangélikus, illetve evangéliumi református elnevezés, azután a jelzők elmaradtak. (Ma a kálvinisták magukat reformátusoknak nevezik, a Luther követői pedig a lutheránusok, azaz evangélikusok.)

1590. október 21-én elkészül Vizsolyban a templom melletti nyomdában *Károli Gáspár* gönci református esperes fordításában az első magyar nyelvű teljes Biblia. Károli (Károlyi) Gáspár 1529-ben (vagy 1535 körül) Nagykárolyban született, eredeti neve Radics vagy Radicsics, egyes kutatók szerint Rados, minden bizonnyal délszláv eredetű családból. Magyarul is később tanult meg, református lelkész, egyházszerző, bibliafordító. Nagykárolyban, Brassóban, majd Wittenbergben tanult. 1562-ben már a Tiszántúlon lelkész, ekkor írja *Két könyv* című művét a magyarság romlásáról, az a véleménye, hogy „Isten a magyarok bűneiért bünteti őket a törökkel.” Egyházszerzői munkájának köszönhető, hogy a Tiszántúlon a reformáció megerősödik. 1563-tól Göncön lelkész, esperessé választják, nagy tekintélynek örvendő lelkészársai között. Fellép az Erdélyben egyre jobban terjedő

**Gernyeszegi
református templom**

antitrinitárius eszmék ellen. 1585-ben hozzákezdett a Biblia fordításához. Az Ótestamentumot héberből, az Újtestamentumot görögből fordította. Vizsoly ura ekkor *Rákóczi Zsigmond*, egri várkapitány, 15 év múlva erdélyi fejedelem lesz, az ő anyagi támogatása tette lehetővé a nyomtatást. A közeli Tállya szőlőjéből származó bort Krakkóba szállították, majd az üres hordókba onnan összegöngyölt merített papírtekerceket hoztak a nyomda céljára. 1589-ben már Vizsolyban szakképzett nyomdász működik, a lengyel *Mantskovit Bálint*, az ő irányítása alatt kezdődik a nyomtatás. A fordítás és a nyomtatás párhuzamosan haladt, és persze függött az éppen megérkező vagy késedelmes papírszállítmánytól. (Az utókor úgy tudja, hogy hét-nyolcszáz példányt nyomtattak 1590-ben.) Tudjuk, hogy a fordító lelkésznek segítői voltak, másképpen ezt a munkát egyedül nem tudta volna végezni. Az akkor éppen Göncön élt a felvidéki Szencről származó 15 éves *Molnár Albert*, ő volt a futár, naponta vitte lóháton tarisznyában az elkészült fordításokat Vizsolyba. Ő lesz majd később a megerősödött református egyház híres zsoltárfordítója.

A 16. században az állam addigi egyházpolitikája megváltozott. A római katolikus egyház vallásának egyedüli létjogosultsága megszűnt. Azt a felfogást, hogy az eretnesség büntetendő, az állam nem követette. A protestantizmus megjelent Európában, ezt figyelmen kívül hagyni nem lehetett. Ennek egyik következménye az lett, hogy az állam és az egyház közti vitás kérdésekben az állam joga volt dönteni, melyik hit engedélyeztessék. Ez történik Tordán is 1568-ban, mikor az országgyűlés döntött vallási kérdésben. Erdély bölcs megfontolással haladt a „ius reformandi” útján, ám feltételeket szabott a vallásszabadság kérdésében, hogy további hitújítások ne legyenek. A református vallás már ott van Erdély kapujában, a társadalom befogadta, az állam nem állt ellen, a fejedelem a hitviták iratait megküldte külföldi egyetemeknek elbírálás végett. Ennek diadala a tordai országgyűlés 1568 januárjában.

A század végére már nyolc református egyházmegye volt a Fejedelemségben. Az egyházi nyilvántartások szerint kétszáz lutheránus, ugyanannyi református és száz unitárius lelkész, prédikátor gondozta a gyülekezeteket. A katolikus papok száma tíz fő volt. A 17. századra a református már tulajdonképpen államvallássá vált, befolyása a többi egyházra is kiterjedt, a református püspök egyben a fejedelem papja is volt. Ám a János Zsigmond idejében meglévő egyensúly a felekezetek között megbomlott, a katolikusok lassan háttérbe szorultak, és rontotta a helyzetet a szombatosság felbukkanása is, mely már törvénybe ütközött, lévén további hitújítás, reformáció.

Miután a protestantizmus túlsúlyban volt Erdélyben, *Báthori István* fejedelem 1571-ben, János Zsigmond halála után a katolikus egyház erősítése érdekében jezsuita szerze-

teseket kért az osztrák tartományi főnöktől. A jezsuiták csak nyolc év múlva jöhetnek, közben a fejedelem már lengyel király lesz, ám nem tehet családjá ellen, a Báthoriak közt sok a protestáns. Húga támogatója a református egyháznak, bátyjának felesége, *Bocskai István* nővére szintén református. Bocskaitól kezdve mindenik fejedelem református volt. (*II. Rákóczi György* például 1638-ban úgynevezett „hitlevelet” vett Kolozsvár városától, ahol a reformátusok még nincsenek arányszámuk szerint képviselve, ezért az unitáriusok kötelezik magukat, hogy a városi tanácsosok negyedrészenek helyét átengedik a reformátusoknak. A rendelkezés azt is előírta, hogy minden negyedik évben jogos legyen református vallásbíró megválasztása.)

Bethlen Gábor korában erősödött meg igazán a reformátusság. *Iktári Bethlen Gábor* történelmi családból származott, nagyapja ugyancsak Gábor, a mohácsi csatában hatezer embert vezetett, (Kinizsi Pál sógora volt.) apja *Bethlen Farkas*, János Zsigmond és Báthori István fejedelmek hadainak főkapitánya, a lengyel háborúban seregvezére volt. Bethlen Gábor művelődési programjában jelentős szerep jutott egyháznak. Bőkezűen támogatta a tehetséges ifjak külföldi tanulmányait, hogy hazatértük után erdélyi alapítású református iskolákban taníthassanak. 1624-ben törvényt hozott az országgyűlés, hogy azokat a nemes urakat, akik jobbágy gyermekeiknek megtiltják, hogy a kollégiumban tanuljanak, meg kell büntetni. A fejedelem maga is iskolát alapított Gyulafehérváron, kiváló tudósokat hívott meg, német és itáliai humanista műveltségű tanárokat. (*Johann Heinrich Alstedt*, *Johann Heinrich Bisterfeld*) A könyvtárát szüntelenül gyarapította, sajnos a könyvek nagy része a török fosztogatás martalékvá vált. A nagy fejedelem minden uralkodói tevékenységében türelmességet tanúsított, nem a rövid távú siker, hanem a jövőt is biztosító eredmény volt számára a fontos. A kollégiumot, melyet alapított, egyetemmé akarta

fejleszteni, külföldi professzorokat meghívni, de ebben korai halála meggátolta. (1662-ben a kollégium Nagyenyedre költözött, az ellenreformáció idején a Sárospatakról elűzött kollégium diákjai és tanárai itt leltek menedékre.) Feljegyezték, hogy a fejedelem huszonhat-szor olvasta végig a Bibliát, elsősorban a maga református „hitének cselédeit” támogatta adományaival. Halála évében, 1629. július 13-án a már

beteg fejedelem nagy horderejű kiváltságlevélben foglalta össze akarátát: „Erdélyországnak és a hozzá csatolt magyarországi részek igehirdetőinek, vagyis lelkészeinek egyenként és összesen fiaikat és lányaikat, s ezeknek mindkét nembeli örököseit és utódait, valamennyiüket megékesítjük... őket az ország valóságos, született és kétségtelen nemeseinek sorába bevonni,

Sepsiszentgyörgyi református vártemplom

bekebelezni, besorolni, beiktatni jónak látjuk...” Ezzel a fejedelem felekezeti hovatarozástól függetlenül a nemesi rendbe emelte fel a református papságot leszármazottaikkal együtt. 1629. november 15-én halt meg, halála előtt néhány órával vetette papírra: „*Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Senki nincsen, bizonyára nincsen.*” Halálát ismeretlen költő így siratta: „*Elménkben viseljük, / nevét emlegessük / kegyes fejedelmünknek, / mert volt árvák atyja, / Bujdosóknak honja, / Reménye mindeneknek. / Szegénnek istápjja, / Foglyok vidámsága, / Szemek fénye ezeknek.*” A fejedelem tudta, hogy lehetőségei korlátozottak, de a Porta és Bécs szorításában azt vallotta: „*Nem lehet megtenni mindig, amit kellene. De mindig meg kell tenni, amit lehet.*”

I. Rákóczi György fejedelem is szigorúan őrködött az erdélyi állam kettős pillérére, a három nemzet, magyar, székely és szász szövetségén, valamint a négy bevett religió, katolikus, lutheránus, kálvini és unitárius háborítatlanságán. Ez megtartó erőt jelentett a Fejedelemségnek, megbontása még a korábban hozott és sokszor megerősített törvény szigorába ütközött. A fejedelem támogatta a gyulafehérvári, debreceni, váradi és sárospataki kollégiumot. Ez utóbbinak a fő patronusa felesége, *Lórántffy Zsuzsanna* volt. Ám a fejedelem súlyos hibát követett el, amikor György fiát összeházasítva *Báthori Zsófiával* arra kényszerítette a menyasszonyt, hogy térjen át a református vallásra. Ő ezt megtette, de milyen későbbi következményekkel járt ez!

Egészen 1658-ig az ellenreformáció nem érvényesülhetett Erdélyben olyan mértékben, mint a Habsburg birodalom tartományaiban. Mikor *Pázmány Péter*, a magyar ellenreformáció legismertebb teoretikusa született (Várad, 1570. október 4-én), Magyarország 90%-a protestáns volt. Apja *Pázmány Miklós*, anyja *Massai Margit*, mindketten reformátusok, gyermekeiket is reformátusnak keresztelték. Apja megözvegyülve feleségül vette a katolikus *Tholdy Borbálát*, majd halála után az árva kisfiút, Pétert mostohája a Kolozsmonostorra, a jezsuitákhoz adta iskolába. Itt a fiút 13 éves korában áttérítik a katolikus vallásra. *Pázmány* halálakor (Pozsony, 1637. március 19.) az ország már katolikus többségű, ami jórészt az ő tevékenységének az eredménye. *Pázmány* nagyszerűen élt a „*cuius regio, eius religio*” elvével, néhány hatalmas birtokkal rendelkező család megnyerésével jobbagyok százazreit szerzte meg a katolikus egyháznak. II. Rákóczi György özvegye, *Báthori Zsófia* rekatolizált, fiát, a 15 éves *I. Rákóczi Ferencet* a katolikus egyháznak ajánlotta, miután az anyósa, a szilárd meggyőződésű református *Lórántffy Zsuzsanna* meghalt. A hatalmas kiterjedésű Rákóczi-birtokon megkezdődnek az ellenreformációs intézkedések.

A 18. század elején Erdély megszűnt önálló fejedelemség lenni, a Habsburg befolyás alatt a református egyház kiváltságos helyzete megszűnt. A már korábban megindult ellenreformáció felerősödött, a birodalom a rekatolizációt tartotta szem előtt. Ám a már 1682-ben világiakból és egyháziakból létrehozott **Főkonzisztórium** testületnek fontos szerepe volt a továbbiakban is, hogy az erdélyi református egyház integritásán őrködjön. A Főkonzisztórium 1690 után átveszi a fejedelem egyházjogkörét, 1709 után, mint állandó egyház-kormányzati szerv működik apróbb változtatásoktól eltekintve egészen 1871-ig.

A 16. és 17. század erős hittel és kitartással megáldott küldetéses reformátorai, vallásuk, egyházuk támogatói bizony

sokan voltak, egyszerű egyháziaktól a művelt tudós teológusokig. Közülük sokan kiemelkednek az utókorra hagyott értékes munkáikkal, tanulmányokkal, zsolttárogatokkal, prédikációkkal.

1556-ban halt meg az a *Tinódi (Lantos) Sebestyén*, az évszázad dalnoka, akit inkább történelmi énekeiről ismerünk, pedig istenes énekeket is szerzett a történelmiak mellett. „*Siess, keresztyén, lelki jót hallani/Régi törvényből harcolni tanulni*”-kezdetű például, melyet ma is énekelnek a református templomokban.

Szenczi Molnár Albert, a református zoltárköltő, nyelvtan-és szótárkészítő tudós *Pázmány Péter* kortársa volt. 1574-ben a felvidéki Szencen született, családja a Székelyföldről származott, dédapja még Hunyadi János seregében harcolt, majd Pozsony vármegyében telepedett le. Fiát, aki Szenc városában volt molnár még *Molitorisznak* nevezték foglalkozása után, a család ezt a nevet vitte tovább. A gyermek Molnár Albert már tíz évesen árva, Göncön, Győrben majd Debrecenben tanul, aztán külföldön, Wittenbergben, Drezdában, Heidelbergben. 1603-ban Nürnbergben nevelő, itt kezdi írni latin-magyar szótárát, kész munkájával Prágába megy, Rudolf császárnak ajánlja művét, aki elismeri tudósi tevékenységét. Itt ismeri meg *Keplert*, a tudós csillagászt. A katolikus egyház meg akarja nyerni a tehetséges ifjút, ám ő az otthoni hírek hallatán (Bocskai-felkelés) hazatér. Bár 1616-ban Bethlen Gábor gyulafehérvári iskolájába kinevezi tanárnak, a török veszedelem hírére elhagyja Erdélyt és Németországban, Oppenheimben telepszik le. Tovább dolgozik a magyar református irodalmat gazdagítva, Bethlen Gábor megbízására lefordítja és kiadja Kálvin művét, az **Instituót**. 1624-ben végleg hazatér Erdélybe, Kolozsváron él haláláig, 1634-ig. Zoltárfordításai 1606-ra készült el, olyan népszerű lett a kiadvány, hogy a következő évszázadokban több mint százszor adták ki. Nem csupán a reformátusok, de a lutheránusok, az unitáriusok, sőt még a ferencesek is használták, a ma használatos énekeskönyvben is százötven zoltára található. Mikor befejezte a munkáját, a végére ezt írta: „*Dicsőség az élő Istennek!*” Foglalkozott bibliafordítással is, 1608-ban adta ki az ún. **Hanau Bibliát**, miután az ezeröttszáz példány hamar elkelt, újra megjelentette, kis formátumú, kézben tartható könyvecske formájában, templomi és otthoni imádságokat is tartalmazott. „*Szép dolog, midőn a házi gazdának külső hivatalja szerint távollétében a gazdasszony a Szent Bibliát cselédeknek olvassa, és azokkal olvastatja*”- írja a fordító Szenczi Molnár Albert. Élete vége felé lefordította *Georg Ziegler* **Értekezés a legfőbb jóról** című erkölcsfilozófiai munkáját.

A számos példázatot tartalmazó mű tanulsága, hogy sem a testi élvezetek, sem a szerencse nyújtotta világi előnyök nem érnek fel a legfőbb jóval, vagyis a lélek nyugalmaival, amit az ember Istenben lel meg. Sírfeliratát kortársa, tanártársa Gyulafehérváron, *Johann Heinrich Bisterfeld* írta meg (Tóth István fordította): „*Írtam a szótárát, adtam a grammatikát. / Általam értekezel magyarul, Kálvin, makulátlan. / Biblia fénylik az én munkám nyoma gyanánt. / Tiszta bizonyoságot tettem, mit megszaporíthat az, / ha kinyomják több művem a holtom után.*”

Apáczai Csere Jánosról írta *Bod Péter* a **Magyar Athénás** című munkájában: „*Apáczai Tere János Kolosvári professor, a filozófiában és a Szent írás magyarázatában doktor.*”

Származott a *Barcaságon Apáca nevű faluból.*” A székely szabadparaszt családból származó fiú Bethlen Gábor rendeletének köszönhetően tanulhatott éppen abban az iskolában, melyet a fejedelem hozott létre. Itt jött rá, hogy senki nem értheti meg a Szentírást enciklopédikus tudás nélkül. A tehetséges ifjút *Gelei Katona István* küldi külföldi egyetemre. Hollandiában, Utrechtben világhírű professzorok előadásait hallgatja, Descartes előadásai ragadják el. „*A kételkedés egyenlő a gondolkodással. Mindenben kételkedhetünk, csak abban az egyben nem, hogy gondolkodunk. S ha gondolkodunk, akkor létezőnk is.*”- írja. Doktori címet szerez. 1651-ben megnősül, felesége utrechti polgárlány, *Aletta van der Maet*. (Áprily Lajos Tavasz a Házsongárdi temetőben című versében nekik állít örök emléket.) 1653-tól Erdélyben él, Gyulafehérváron tanít, az irodalom mellett poétikát, csillagászatot, fizikát. Ám mikor Gyulafehérvárra érkezik Angliából egy teológus, akinek nem tetszik Apáczai új oktatási módszere, ellene fordítja II. Rákóczi György fejedelmet, aki megfosztja kollégiumi állásától. Lórántffy Zsuzsanna közbenjárására (ő I. Rákóczi György özvegye, elkötelezett református, egyházának hű támogatója) a kolozsvári református kollégium fogadja be tanárnak. Hitt újító igazában, harcolt papi ellenfeivel, védekezett az intrikák ellen, de semmi nem tántorította el a munkájától. **Magyar Enciklopédia** című művében összegezte kora tudományos eredményeit, mindezt igyekezett a tanításban is felhasználni. Az idegen nyelvű tudományos kifejezések helyett magyar szavakat alkotott. Munkái az erdélyi református kollégiumok számára készültek, a tanítás korszerűsítését szolgálták. Sajnos, nagyszabású elképzeléseire a század még nem volt befogadó, merész álomnak bizonyult mindaz, amit ő Hollandiában elképzelt. Válogatott műveit **Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról** című kötetben foglalta össze. 1659 decemberében halt meg, fiatal felesége hamarosan utána halt.

„*Felsőcernáton községben, Kézdiszéken, a székelyek között születtem az 1712-ik évi február 22-ik napján.*”-írta magáról Önéletrírásában *Bod Péter*. Nemesi család sarja volt, apja részt vett a Rákóczi felkelésben. A fiú Nagyenyeden, majd Felsőbányán tanult, majd az enyedi kollégium könyvtárosa lett. *Bethlen Kata* grófnő segítette, hogy külföldön tanulhasson. Először Debrecenben, majd Németalföld híres egyetemeit látogatja, Nürnberg, Frankfurt, Amsterdam, Leiden a főbb állomások. Műveltségét gyarapítja, teológiát, bibliai nyelveket tanul. Leidenből hazafelé több hónapig tartó utazása alatt Álmosdon is megállt, az ottani református lelkész-nél vendégeskedett, majd Debrecen felé vette az utat. Mikor visszaért Enyedre, *Bethlen Kata* meghívta Olthévízre „udvari hitszónokául.” „*Méltóságos Bethlen Katalin grófnő...egy minden keresztényi erényekkel ékes és majdnem páratlan úrnő*”-írja jötevőjéről *Bod Péter*. 1744-ben Kisbaconban szentelik pappá (kézrátétellel), ezzel megkapta a felhatalmazást „*Krisztus Urunk szentségének kiszolgáltatására és az Úr Igéje törvényes szolgája minden tiszte végzésére*”. Néhány évet töltött *Bethlen Kata* szolgálatában, rendbe tette a grófnő könyvtárát a toronyszobában, a sarokbástyát a kert felől megnézheti a kíváncsi vándor ma is, ha arra jár, ám a könyvvállománynak nyoma sincs. *Bod Péter* szorgalmasan dolgozott teológiai és világi munkáin. 1749-től Magyarigén lelkésze lett. Munkáját egyháza elismerte, 1768 júniu-

sában az erdélyi református egyház generális jegyzőjévé nevezte ki. Nem sokáig töltötte be ezt a megbízatást, 1769. március 2-án meghalt. Anyagiakban nem dűskált, ám mindig akadtak támogatói, akik könyveinek megjelentetését támogatták, a Bethlen család, a Telekiek. Ő szerkesztette és írta az első magyar irodalmi lexikont, **Magyar Athenas** címen, melyben ötszáznál több magyar íróról számol be. **Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza** című munkája a református egyház történetéről szól. Elsőként írta meg a székelyek történetét, főleg háromszéki kitekintéssel. (**Siculia Hunno-Dacica** címen latinul.) Összegyűjtötte és megírta az erdélyi református püspökök életrajzát **Szmirnai Szent Polkárpus** címen 1766-ban. Kiadott egy gyakorlati egyházi perrendtartást, ezzel hosszú időre megszabta a református egyház házassági jogát és peres eljárását. Önéletrírása a 17.-18. század erdélyi memoárirodalmának sorába tartozik *Kemény János, Bethlen Miklós, Cseri Mihály, Bethlen Kata* munkája mellett. Felvetette a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) ötletét még Apáczaival együtt. Egyházának története már fiatal korától érdekelte. Később ő fordította le magyarra *Kocsi Gergő Bálint* latin nyelvű munkáját **Kösziklára épült ház ostroma** címmel, melyben a gályarabságra hurcolt prédikátorok perét, szenvedésüket, szabadulásukat beszéli el. Magyarigen az ő idejében az erdélyi szellemi élet egyik központja volt, innen levelezett a kor legkiválóbb személyiségeivel, az őt támogató református nemességgel. Halála előtt még a Habsburg cenzúra elszámoltatta a püspökökről írott életrajza miatt, ám megfélemlíteni nem tudták, a leírtakon nem változtatott. Erdély elismert tudósa volt, egyházának hűséges szolgája.

1700. november 25-én született a Bethlenek református ágából a magát később *Árva* névvel illetett *Bethlen Kata* grófnő a Kis-Küküllő megyei Bonyhán. Életének sűrű és súlyos csapásait (nem kívánt első házassága, gyermekeinek, szeretett, második férjének korai halála) csak ritka, szilárd hitével és meggyőződéssel tudta elviselni. Egyházára és annak iskoláira igen sokat áldozott, birtokán, Olthévízen templomot építtetett. Vallásos tárgyú írásaiból és önéletrírásából mélyen átélte, őszinte hite árad. Gazdag könyvtárát végrendeletileg a nagyenyedi református kollégiumra hagyta. Sajnos ez a gazdag hagyatéka szinte teljesen megsemmisült 1849 januárjában, mikor Avram Iancu és Axente Sever hordái a város felégették, lakóit legyilkolták. *Árva Bethlen Kata* Fogarason hunyt el 1759-ben.

Az erdélyi református egyház megerősödésében, megmaradásában fontos szerepet játszottak azok a fejedelmek (*Bocskai István, Kemény János, I. Rákóczi György*), memoárírók (*Bethlen Miklós, Árva Bethlen Kata*), a tudós prédikátorok (*Pápai Páriz Ferenc*), iskola - alapítók (*Lórántffy Zsuzsanna*), nyomász-teológusok (*Tótfalusi Kis Miklós, Bornemisza Péter*), akik koruk kiemelkedő személyiségei, egyházuk szilárd oszlopai voltak.

Paks, 2017. január-február

Jegyzet

1. A szakramentáriusok azt vallják, hogy az ostya és bor nem változik át Krisztus testévé és vérévé a misén, csak Krisztus önfeláldozásának megemlékezésére kell tartani az úrvacsorát. A katolikus és evangélikus egyház szerint ez eretnkség.

Serdült Benke Éva

Erdélyi reformátorok 3.

Erdélyben egyház születik

„Omnia probate, et quod bonum est, tenete.”
 „Mindent megpróbáljatok, s ami jó, megtartsátok.”

(Szent Pál levele a Tessaloniki-beliekhez (5,12))

A város fölé emelkedő Várhegy oldalában lassú ökrök vontatták a súlyos, vasalt szekeret, rajta a meggyötört arcú, ősz hajú, beteg embert fogták közre a poroszlók. A rab kezén-lábán lánc csörgött, felfele nézett, a nyári nap ragyogásába, de tekintete nem félelmet, hanem erőt sugárzott. Az Alsó-kapu felé vezető fahídon nyikorgott be a szekér, majd a felvonóhídon át a vár nyugati oldalán, a Felső-kapu után a várudvarba ért. Ott volt a tömlóc, mellette az őrség és a viceporkoláb háza. A foglyot minden kímélet nélkül lökték-taszították be az egyik szűk lyukba. Mikor a csikorgó sarkú vastag ajtót rázárták, a fogoly tudta, hogy innen többé nem szabadul. *Dávid Ferenc* számot vetett a sorsával, szinte megnyugodott, itt már véget ért a folytonos keresése az igazságnak, immár birtokolta a meglelt tudást: A hite Isten ajándéka.

Röviddel ezelőtt *Báthori Kristóf* vajda (Báthori István ekkor már lengyel király, az általa megbízott vajda tölti be a fejedelmi tisztet Erdélyben) különleges országgyűlést hívott össze, hogy *Dávid Ferenc* tanait egy, a fejedelmi udvarban tartózkodó jezsuitával, *Leleszi Jánossal* cáfoltassák meg. De a legfőbb vitapartner nem *Leleszi*, hanem az európai antitrinitárius gondolkodók egyike, *Fausto Socino* (*Sozzini*) volt, akit éppen azért hívtak Erdélybe, hogy teológiai tudományával meggyőzze *Dávid Ferencet* állításainak helytelenségéről. A vita azonban nem végződött a felek egyetértésével, *Socino* (*Sozzini*) nem bírt vitázó ellenfelével, el is hagyta hamarosan Gyulafehérvárt. A különbíróság minden megnyilvánulása, megszólalása, döntése eleve eltervezett volt, megrendezett színjáték. Mindezek után *Báthori Kristóf* várfogságra ítélte *Dávid Ferencet*. Ő most már a dévai vár foglya. Még az év februárjában a tordai zsinaton azt mondta „Az isteni tudomány és igazság keresése a lelkipásztorok kötelessége.” Mióta felismerte hitének egy és igaz voltát, ezt tette, így örölte fel életét a szüntelen, lankadatlan keresés, ám lelke erős maradt. Akkor, a vár felé vezető úton is ehhez tartotta magát, tudta, hogy töretlen lélekkel viseli majd a fogságot, bármeddig tartson is. Szenvedése nem tartott sokáig, még az év novemberében (1579. november 7-én, vagy 15-én, nem tudja pontosan az utókor) a halál megváltotta földi szenvedéseitől. Kolozsvár a 16. század elején 4500-5000 lakosával a harmadik Szeben és Brassó után az erdélyi városok között. Kezdetben csak szászok lakták, ők alapították a várost, de a 15. századtól kezdve magyarok is betelepültek. A folyton fejlődő városban az anyagi jólét következménye a kulturális fellendülés: 1520-ig a külföldön tanuló 2496 erdélyi diák közül 120 volt kolozsvári. Európa szellemi irányzata ekkor még reneszánsz, mely a városi polgárság szellemi igényeinek kifejezője, kultúrájának alapja. Kolozsvár is befogadja a „studia humanitatis”-nak, a rene-

szánsz oktatói rendszernek. Ez alapos latin tudást, komoly anyanyelvi oktatást és praktikus ismeretek átadását jelentette. Kolozsvár a 16. század közepére a magyar anyanyelvű könyvnyomtatás fellegvárává is vált. A város életében a szász céhek aktívan részt vettek, bennük volt a szívós küzdeni tudás, igyekeztek elősegíteni gyermekeik érvényesülését munkával és tanítással.

Ahogy nem tudjuk pontosan a *Dávid Ferenc* halálának napját, úgy azt sem, hogy melyik esztendőben született, csak annyit, hogy a mohácsi csata körüli évtizedekben. Egyes források a születésének évét 1510-1520 körüli évekre teszik. Apja, *Hertel Dávid*, kolozsvári polgár, szász nemzetiségű, tímár vagy varga a mestersége. Édesanyja nevét nem ismerjük. Testvérei *Hertel Gergely és Péter*, (ez utóbbinak *Heltai Gáspár Borbála* nevű leánya volt a felesége), ők megőrizték

német nevüket, miként *Dávid Ferenc* fiai, *Hertel Dávid* és *János* is. A fiatal *Francisc Hertel* humanista nevet vesz fel később, kezdetben *Franciscus Colosvarius*, később apja iránti tiszteletből az ő keresztnévét választja családnevűl. Anyanyelvén kívül tökéletesen beszél magyarul és latinul, majd a későbbi években külföldön nyelvtudását új nyelvekkel gyarapította. Először Kolozsváron, majd Brassóban tanult, ahol *Johannes Honterus* magas szintű iskolákat hozott létre, itt írták be a tanulók közé *Franciscus Colosvariust* 1547 januárjában. A következő években itt kaphatott ösztönzést a wittenbergi továbbtanulásra, ahol 1548. január 20-án jutott be az egyetemi tanulók közé. Két évet tanult Wittenbergben, első műve is itt jelenik meg. (Elégia)

A fiatal *Dávid Ferenc* jellemének alapvonása az igazság következetes keresése és feltárása volt. Kedvenc igéje „Omnia probates...” (Mindent kísérleteztek meg. A szerk.) A Wittenbergben megismert humanizmus a legfőbb ösztönzője lett a reformációért vívott küzdelemben. A középkori dogmák elleni harcban az eredeti forrásokhoz kívánt visszatérni, ez pedig a Biblia volt. *Dávid Ferenc*ben a Szentírás minden szava befogadásra talált. Példaképe lett Brassóban először *Honterus*, akiben a humanista eszményképet látta, benne a tudós gondolkodót, a türelmes és antidogmatikus keresztényt tisztelte, aki jó gyakorlati érzékkel irányította és honosította meg Erdélyben az induló reformációt. Az, hogy ő majd túllép az első megreformált hittételen, az egyház illetén átalakításán, hogy radikális lesz az igazságkeresésben, tántoríthatatlan a hitében, az ekkor még nem fordulhatott meg a fejében. A brassói iskola gazdag könyvtára módot adott az érdeklődő ifjúnak a középkori szerzők alapos tanulmányozására, humanista műveltségének gazdagítására. Az akkoriban igen gyakori egyházi viták meggyőzték arról, hogy tisztelni kell egymás álláspontját, a hit dolga szent az ember életében. Eljött a Brassóból való távozás ideje, a Wittenbergbe tartó utazás ekkoriban nem volt éppen veszélytelen: 1548. január, kedvezőtlen időjárás, járványos betegségek, állandó felvonuló hadak, seregek, a közbiztonság hiánya. Ám hajtotta a tanulás vágya, a legelesebb európai professzorok tanítottak ekkoriban a wittenbergi egyetemen. Köztük volt *Me-*

lanchton, akinek műveivel már Brassóban megismerkedett. Luther mozgalma már egész Európára kiterjedt, az európai országok hitbéli kérdésekben egymás ellen fordultak, a térség a vallásháború felé sodródott. Melancthon tábora, melyhez Dávid Ferenc is tartozott, azt az elvet követte, hogy „A szükséges dolgokban hűség, a többiekben engedékenység.” Megtanulta azt is, hogy a doktrínák vizsgálhatók, és – ami fontos felismerés volt – újraértékelhetők. Mindezeknek hasznát vette később, amikor folytonos önvizsgálatra kényszerült, mikor elméje újabb és újabb felismerésekre vezette, mikor eljutott Jézus ember-voltának felismeréséhez.

1550-ben hazatért, a következő évben már iskolamester Besztercén, aztán Kolozsváron, majd ugyanitt egyházi szolgálatba áll, plébános. 1555-ben már szülővárosa lutheri tanokra épülő új egyházának főlelkésze, ettől kezdve áll az erdélyi reformáció élére. Ekkor még szolgálja a lutheránus egyházat, hamarosan az erdélyi lutheránus magyarok püspökükké választják. Közben a Tiszántúlon új felfogás kap lábra az úrvacsora kérdésében, az új irányzat legtehetségesebb vezéralakja

Unitárius templom, Énlaka

Méliusz Juhász Péter. A helvét reformáció Erdélyben is megindul, hamarosan megerősödik, főleg a magyar és székely lakosság körében. Ettől kezdve őket sakramentáriusoknak nevezték, később kálvinistáknak, majd reformátusoknak. Tanult teológus lesz a püspökük, miután Méliusz megnyeri az új irányzatnak Dávid Ferencet is. Az új erdélyi állam, a Fejedelemség az európai hitviták közepette a reneszánsz szabadgondolkodás menedékkévé vált. Így került az 1550-es évek elején Itáliából Zürichbe, majd onnan Lengyelországba Francesco Stancaró, aki később meghatározó szerepet fog játszani a minden európai államnál nagyobb vallásszabadságot biztosító Erdélyi Fejedelemségben. Ugyancsak több európai városban hitvitákon vesz részt egy itáliai orvos, *Giorgo Blandrata*, terjeszti az „egy az Isten” hit eszméjét, majd Lengyelországba megy ő is, és végül

Erdélyben találjuk. Látható tehát, hogy az antitrinitárius eszmék svájci, lengyelországi, erdélyi útvonalon érik el a Fejedelemséget, hiszen ez a két utóbbi állam megtúrta az új eszméket. Dávid Ferenc a széki zsinaton először vett részt hitvitán, a megváltás tanáról vitázik az itáliai szabadgondolkodóval, *Stancaróval*, aki már több erdélyi városban megfordult és hitvitára hívta a helvétai prédikátorokat. Itt találkozunk Dávid olyan állásfoglalással, mely ellentmond a reformáció által is elfogadott keresztény hagyományoknak: ugyanis egy dogmát az egyéni logika fegyverével szegezett szembe a Krisztus megváltó szerepéről szóló vitában.

Ekkor már Szervét követői Erdélybe is eljutottak, magukkal hoztak új és új eszméket, melyek a meglévő protestáns egyházakat igencsak nyugtalanították. Ezek az új „követői” a hitnek hangoztatták, hogy a hit alapja csak az lehet, ami értelmileg, logikailag elfogadható. Ez éppen az Erdélyi Fejedelemség megalakulásának ideje. 1556-ban Szapolyai János fia, a 16 éves János Zsigmond az erdélyi rendek hívására Lengyelországból Erdélybe érkezik édesanyjával, Jagelló Izabellával. Erdélyi fejedelmi címét a Habsburgok csak később ismerik el, amikor lemond a magyar királyi koronáról. A fiatal fejedelem igen népszerű volt, az ő idejében az erdélyi diétákon a törvényhozás nyelve a magyar lett, ő maga a magyaron kívül lengyelül, olaszul, latinul és németül is beszélt, de még a vlachok nyelvét is ismerte.

A gyulafehérvári udvarban számos itáliai humanista művész, tudós megfordult. *Giorgo Blandrata* is ezek közé tartozott. Kálvinnak küldött levelében megfogalmazta kételyeit a kálvini hit egyes tételeivel kapcsolatban, de meg is kapta a visszautasítást Genfből. Ő a leghíresebb itáliai egyetemen, Padovában tanult, újszerű gondolkodásmódja miatt elmenekült az inkvizíció elől, Genfben Kálvin már ellenfelének tekintette, ezért innen is tovább ment, Lengyelországba. Ott került Jagelló Izabella udvartartásába, mint orvos. Aztán a fiatal erdélyi fejedelem gyulafehérvári udvarába hívja. Nem kell sok idő, János Zsigmond, aki korábban a lutheri, majd a helvétai eszméket is elfogadta, most Blandrata hatására érdeklődni kezd az antitrinitarizmus iránt. Dávid Ferenc életében döntő fontosságú az 1564-es év, mikor megismerkedett Blandratával, és ezáltal bekerült a fejedelem köreibé, élvezte személyes jóindulatát. A felkészült, művelt reneszánsz ember, jó diplomata Blandrata meglátta Dávidban az eszméire fogékony gondolkodót, ekkor kapta Dávid Ferenc az udvari prédikatori címet. Megismerkedett Szervét Mihály hittani gondolataival, aki már korábban kérdésessé tette a Szentháromság dogmáit, melyek szerinte a Bibliában nem fordulnak elő. Úgy látta, hogy a görög teológiai fogalmakat csak átvették a korai teológusok. Ekkor már Dávid Ferenc nyíltan is az unitárius útra lép, és mert felismeréseit nem kísérik kétségek, hite szerint ezt hirdetni is kell. Arra a következtetésre jutott, hogy Isten tiszta hitet adott gyermekeinek, elvárja azok elfogadását és hirdetését. A hitviták elengedhetetlenül szükségesek az igazság tisztázásához és a hamisság legyőzéséhez. (1.) Erre neki Erdélyben nagy szüksége van, ha a reformációt végig akarja vinni. A történelmet ismerve úgy látja, hogy a gyarló ember a középkorban azt hitte, hogy az emberiség bűnös volta miatt csak megváltás által, Isten kegyelméből emelkedhet fel Istenhez. Jézus, az emberalakot felöltő istenség hivatott a megváltásra. A reneszánsz kor embere azonban arra a gondolatra jutott (ezt nevezte Dávid Ferenc isteni immanenciának), hogy Isten benne rejlik a világban, így az emberben is.

Jézus is ember, állította. Ezzel nem leszállítani akarta Jézust az emberek szintjére, éppen ellenkezőleg, az eredendő bűntől megszabadított embert emelte fel Isten fiává. Mindebből következett, hogy természetesen ez a gondolkodás, mely ugyan a Bibliára épül, alapjaiban rendítette meg a Szentháromság dogmáját. Ilyen gondolatok mentén kutatta Dávid Ferenc Isten, Jézus és a Szentlélek igazságát. Arra a következtetésre jutott, hogy a Szentlélek nem személy, hanem Istennek ereje, amit lélek formájában adott az embernek.

Természetesen ezek a kijelentések a kálvini tanokat valló Méliusz Juhász Pétert és köreit döbentették meg a legjobban, ettől kezdve hitviták egész sora kezdődött. Miután a fejedelem engedélyével Dávid és követői a gyulafehérvári nyomdát megkapták, latin és magyar nyelven jelentették meg a Bibliát elemző írásaikat, például a Két könyv az egy Isten hamis és igaz ismeretéről címűt. Dávid Ferenc Kolozsváron magas szintű főiskolát hozott létre, hogy itt kinevelhesse unitárius fiatalokból a prédikátorokat, itt tanult többek között az őt követő *Enyedi György*, (unitárius prédikátor, majd püspök, művelt teológus, széphistoria író) *Bogáti Fazekas Miklós*, (prédikátor, ószövetségi zsolnárok magyar fordítója) és mások. Az 1568. január 6-13 közti tordai vallási törvény szerint a prédikátorok szabadon és meggyőződésük szerint hirdethetik az evangéliumot. A Szentháromság-tagadók a Biblia tanulmányozásában a logikát, a forráskritikai elemzést alkalmazták, így harcoltak a dogmák ellen. Ezért nagyon fontos volt a Biblia komoly ismerete. A prédikátorok működésének feltétele az volt, hogy az ilyen személyek legyenek teológiai képzettségűek, mondanivalójuk alapját a Biblia, az Evangélium képezze. Bármilyen meggyőző is legyen a prédikátor, a hallgatóságot nem lehet kötelezni az elmondottak elfogadására vagy elutasítására. A közösség tartson olyan prédikátort, amilyent elfogad a többség. Dávid Ferenc azt vallotta, hogy „A hit Istennek ajándéka és hallásból léleszen”, tehát nem mindegy, ki prédikál, mit mond és hogyan.

Így lett Dávid Ferenc az erdélyi unitarizmus, és egyben a magyar reformáció radikális szárnyának legkiemelkedőbb képviselője. 1566. január 20-án a kolozsvári Szent Mihály székesegyház (2.) boltívei alatt elmondta az első magyar nyelvű unitárius prédikációt, „*Kezdette a szentháromságot tagadni...*” melynek egész Erdélyt átfogó visszhangja volt. Az egykorú feljegyzés szerint: „*Hallottál volna akkor az egész Erdélyben mindenfelé, falun és városban, a köznépnél is nagy disputációt, étel, ital közben, estve, reggel, éjjel és nappal, közbeszédben és prédikáló székről, sőt káromlásokat és mód nélkül való kárpálódásokat a két religión levők között.*” Nyilvánvalóvá vált, hogy az új irányzat hívei hamarosan kiválnak a református egyházszervezetből. Ezt jelezte a tordai zsinat határozata is: „*Ne szidalmazassék senki az religióért senkitől, mert a hit Istennek ajándéka.*” A korábban már kiépült protestáns egyházkerületeket, templomokat, iskolákat vették át, és működtették az új hitelvek alapján. A fejedelemtől megkapta Dávid Ferenc a gyulafehérvári nyomdát, ahol ezután számos antitrinitárius szellemű írás jelenhetett meg, például Dávid **Rövid magyarázat** című összeállítás. Ez a munkája az új irányzat alapelveit fekteti le, igazolva az antitrinitárius tanítást a Bibliából és a történelemből. A következő években számos gyülekezettel bővült az új egyház. Az 1569-es váradai hitvita után, a hagyomány szerint, több mint háromezren csatlakoztak a hallgatók közül az unitárius hívők táborához. Közéjük tartozott már a kor magyar irodalmának szintén szász származású kiemelkedő egyénisége, *Heltai Gáspár*

is. A tordai törvény lehetővé tette, hogy a protestáns irányzatok Erdélyben, de a királyi Magyarországon is létrehozzák és megerősítsék egyházukat. Ekkor még nem tudhatták, hogy üldözöttségük ideje is hamarosan eljön, és egyházuk fenntartása, megerősítése a hitük megtartásának záloga lesz.

Jelen vannak tehát Erdélyben a megreformált vallás protestáns egyházai, szervezeti fórumai. Pár év alatt elsőként kialakult a szász lutheránus püspökség. A három volt katolikus püspökség közül a milkói beolvadt a Szász Universitas részét alkotó szebeni és brassói lutheránus esperesség alá, a nagyváradai katolikus püspökség reformációs jogutóda Debrecen lett, a gyulafehérváriból szervezte meg Dávid Ferenc szívós munkával korábban a lutheránus, majd az új születendő unitárius egyházat. Miután a két leggazdagabb egyházközség Debrecen és Kolozsvár volt, így ott alakultak meg a püspökségek.

Időközben Európa szellemi és vallási téren nagyot változott. A katolikus egyház is érezte a középkor még fennálló hibáit, de a megoldásokat nem a reformokkal képzelte el, csak egyházon belül, és kitartóan üldözte a másként gondolkodókat. (Főleg azután, hogy 1540-ben megalakul az új szerzetesi rend, a jezsuita, Loyola Ignác spanyol szerzetes erőfeszítéseinek köszönhetően. A rend hihetetlen gyorsan építette ki bázisait, 1561-ben már Nagyszombatban is működött, majd 1571-ben az új fejedelem, Báthori István Erdélybe is behívta őket. Itt meglepedni nehezen tudtak, többször kiűzték őket a fejedelemség területéről, ám a rekatolizáció felerősödése után, a 17. század elejétől színre lépett az ellenreformáció vezéralakja, Pázmány Péter, s ekkor új szakasz kezdődött a protestánsok üldözésében. A század végére a hitűkhöz ragaszkodó prédikátorokból gályarabok lettek.) Az üldözöttek gyakran Erdély felé vették útjukat, ahol menedéket leltek János Zsigmond idején, ám a katolicizmus hűséges ősi főúri család tagja, Báthori István, az új fejedelem, valláspolitikája már más volt. (Később, 1576. január 28-án, lengyel királlyá választása után pedig öccse, Báthori Kristóf ugyanezt követte.) Elvette a korábban az unitáriusoknak adott nyomdát, az innovációt (újabb vallásújítást) kivizsgáltatta, büntette. Ez már az államhatalom erőszakos beavatkozása volt az egyház életébe, a korábbi tordai döntés ellenére. Dávid Ferenc pozíciója vésszesen inogni kezdett, lévén, hogy őt bízta meg a fejedelem a kivizsgáló bizottság vezetésével. Ily módon válaszút elé került, vagy kiadja a „bűnöst”, vagy ha nem, akkor magát keveri bajba. Sajnos, a fejedelmi udvarban az események mozgatója a korábbi elvbarát, Blandrata volt, aki valószínű hatalomféltésből intrikált Dávid Ferenc ellen. (Lásd korábban Genfben a Kálvin-Szervét ellentétet.) Már az sem enyhítette a helyzetet, hogy 1578 márciusában 322 lelkész egyetértő jelenlétében a zsinat kimondta, hogy bármely hittani kérdéstről lehet vitatkozni, ezzel nem sértik az innoválás törvényét. Erre aztán hamarosan választ kaptak a fejedelmi udvarból, miszerint az egyházújítás tilos, már a gyanú fennállása esetén is büntetendő. Már hiába hívja össze Dávid Ferenc az újabb zsinatot, hiába vet fel olyan kérdéseket, hogy mondható-e Jézus istennek, mikor az apostolok ezt nem tették a Biblia szerint, elfogadható-e az eleve elrendeltetés és az üdvözülés tana úgy, ahogy azt Luther és Kálvin tanítják. Ekkor már nem mentesül az innováció gyanújától, amit viszont a fejedelem és az országgyűlés büntet. Blandrata Erdélybe hívja az antitrinitárius szellem vezéralakját, Fausto Socinust, (Sozzini) hogy térítse le Dávidot erről az útról. (Lásd Páskándi Géza **Vendégség** című történelmi drámáját.) Dávid Ferencnek nincs esélye magát megvédeni, hiába hívja össze

püspökségének utolsó zsinatát, ahol visszautasítja az innováció vádját. Már beindult ellene a fejedelmi gépezet, megírták a forogatókönyvet, Báthori Kristóf az ítéletet is meghozta: „*Te istenkáromlásra vetemedtél, az ország törvényei ellenére újításokat tettél. Ezért további határozatig fogságban fogsz tartatni.*” Valójában ez életfogytig tartó várfogság lett, a szó igazi értelmében. Semmi nem törte meg, mindvégig hűséges maradt eszméihez. Meghalt, de Európában már gyökeret vertek gondolatrendszerének legfőbb pontjai. Számos európai gondolkodó bukkant fel Erdélyben, hogy itt, az ő szellemiségének közelében vizsgálják a hit és az ember kapcsolatát. Olyan következtetésekre jutottak, melyek a 20. század becsületére is válnának: nem fogadták el egy eszmerendszernek a kőbe véssett eredményeit, túlléptek a reformáció addigi eredményein, tovább gondolkodtak. Főleg azon a tézisen, melyben már korábban is Méliusz Juhász Péter a Dávid Ferenc gondolatmenetének sebezhető pontját találta meg: ha a Szentháromság helyébe az Isten és a Fiú kerül (egyféle dualizmus), ez nem más, mint az ő tanításuk: Atya-Fiú-Szentlélek. Ám erre Dávid világos választ adott korábban az 1571-ben kiadott művében: „*Nem az Isten lött emberré, hanem az ember Jézus Krisztus helyzetetett és szenteltetett Istenné, és Istennek formája, képe, ábrázatja, hogy mi emberek, ő általa az Istennek ábrázatja, képe és formája lehetnénk, melyet mi az első teremtésben elvesztettünk vala.*” Talán ezek a gondolatok hidalgát az azt az űrt, mely a középkor embere és Isten között tátongett évszázadokon át, ez már a reneszánsz vallásosság hangja. 1582-ben elkészült egy rendszerező munka, bizonyára az utókornak szánva, **Defensio Francisci Davidis**, a függelékben pedig: **De Dualitate** (Tudniillik az Atya és Fiú), mely összefoglalja e hitrendszer lényegét: Az Atya egyedül való, mindenható Isten, szerető Édesatyja. Jézus az egész emberiség megváltó példaképe, de nem Isten, ezért imádni nem kell. A Szentlélek nem más, mint Isten jóra való ereje bennünk.

Dávid Ferenc halála után az unitárius felekezetet már nem lehetett törvényen kívül helyezni. Igaz, nézeteivel, korábbi kijelentéseivel ellentétben megindult egyfajta bomlás, népszerűvé kezdett válni egy mérsékeltbb vonulat. Kolozsvár és a székelyek többsége ehhez csatlakozott. Később ez vált az unitárius egyház arculatává. Az erdélyi protestáns felekezetekre azonban a János Zsigmond halála után rossz idők jártak. A fejedelmi székben az őt követő Báthori István gyakori intézkedésekkel gyengítette az előző évtizedekben létrejött egyházakat, saját hihetetlenül meggyengült katolikus egyházát mentendő. Ezzel megmentette a majdnem kihalásra ítélt katolicizmust. A 16. század végére Kolozsváron már nem működött plébános, Erdély-szerte nem érte el a harmincat a katolikus papok száma, ezzel szemben kétszáz református, ugyanannyi evangélikus lelkész és száz unitárius prédikátor hirdette az új tanítást. Dávid Ferenc után az unitárius egyház fő védelmezője *Enyedi György* lett. A század végére unitárius fejedelem, Székely Mózes került Erdély trónjára, de ez az unitáriusok számára reményteljes idő rövid ideig tartott. Később Bocskai István 1605-ben, megválasztása után igyekezett az unitáriusok sérelmeit orvosolni, a jezsuitákat kitiltotta Kolozsvárról, az unitáriusoknak visszaadta korábban elvett templomaikat és főiskolájukat.

Dávid Ferenc nemcsak az unitárius egyház megalapítója, hanem teológiájának merész továbbfejlesztője, a bibliai szövegek racionális értelmezésének kutatója is volt. A Szentháromság teológiáját Erdélyben ő dolgozta ki, ő összegezte, a hívőket felekezetté szervezte, mindez az ő személyes eredm-

nye. És ezzel együtt az erdélyi társadalom szellemi terméke. Az, hogy ma is létezik szerte a világban unitárius felekezet, az Erdélynek köszönhető. Igaz, hogy e viharos történelmi időkben egyháza elvesztette szellemi vezetőjét, ám megőrizte harcos hagyományait, amíg lehetett. A 17. század kezdetétől tovább gyengítették azok a rendelkezések, melyek közül súlyos csapást a Désen ülésező vallási bizottsága mért rá 1638-ban, amikor a Jézus istenként való imáadására, a Szentháromság nevében való keresztelkedésre, és könyveinek fejedelmi cenzúrázására kötelezték az unitárius egyházat. Ez a dési egyezés nem más volt, mint az unitáriusok áttérítésének erőszakos korszaka.

Az új felekezetnek kezdetben nem volt kialakult neve. Az „**Egy értelmű levő erdélyi eklézsiák**” elnevezés állott kiadványainkon, majd kezdett elterjedni az unitárius elnevezés. Az unitárius elnevezést először Lécfalván, 1600-ban megtartott országgyűlésen használták (3.) Dávid Ferenc egyházának megnevezésére, hivatalosan az egyház csak 1638-tól nevezte így magát. Az 1848-ban elfogadott egyházi törvény a többi egyházzal egy sorba helyezte az unitáriust, ám Trianon után Romániában sem a király, sem később a kommunista hatalom nem nézte jó szemmel a magyar alapítású egyházat. Az unitárius egyház keresztény, protestáns, presbiteriánus. Az egyetlen magyar alapítású egyház, humanizmusával, vallásszabadságával (törvényesítve 1568-ban, „*Ne szidalmaztassék senki az religióért, mert az Istennek ajándéka.*”) haladó szellemével kiemelkedő lehetne.

De megérdemelt helyét a történelmi egyházak sorában ma sem kapta még meg. A rendszerváltozás után Magyarország első miniszterelnöke kinyilvánította, hogy az egyetlen magyar alapítású protestáns egyház, mely a világon sok helyen elterjedt, a történelmi egyházak sorába tartozik. Ám 2006-ban az egyetemes magyar unitárius egyházat az akkori magyar kormány azzal az indokkal, hogy „*nem történelmi tényező*”, törölte a történelmi egyházak sorából, hivatkozva a létszámára, hiszen Magyarországon 15-20 ezer unitárius él. Ilyeténképpen az állam indokolhatta, hogy a kommunista kormányok idején elvett egyházi ingatlanokat miért nem szolgáltatja vissza, valamint miért nem jogosult állami támogatásra az unitárius egyház. Az nem számított történelmi múltnak, hogy Erdélyben unitáriusnak lenni egyet jelentett a nemzetet megtartó erővel, identitástudattal, a magyar alapítású egyház vallásából fakadó büszkeséggel, az összetartozással és a haza szeretetével. Az unitárius egyház a többi erdélyi protestáns egyházzal egyetemben számon tartja a magyar kultúra és történelem unitárius nagyjait. *Székely Mózes* fejedelmet, *Bölöni Farkas Sándort*, az Észak-Amerikáról szóló első útinapló íróját, *Brassai Sámuel*t, lelkész-polihisztor-tudóst, iskolaalapítót, *Kriza Jánost*, lelkész, püspök, irodalmár, népköltészeti gyűjtőt, *Orbán Balázst*, a Székelyföld első leíróját, *Berde Mózes*t, 1848-as kormánybiztost, országgyűlési képviselőt, aki egész életét az unitárius egyháznak szentelte, *Berde Áront*, a Ferenc József Tudományegyetem első rektorát, *Köváry Lászlót*, Erdély történetíróját, *Balázs Ferenc* lelkészíró, *László Gyula* történész professzort, *Bözödi György* író-történészt, *Szabédi László* egyetemi tanárt, és mindenkit, aki egyházának javára ténykedett. *Bartók Béla*, aki felnőtt korában saját akaratából választotta az unitárius vallást, így vallott választott egyházáról: „*A magyarság számára talán a legszomorúbb, hogy az egyetlen magyar alapítású egyház, ...mely humanizmusával, a vallásszabadság 1568-ban kimondott törvényesítésével és haladó szellemével kiemelkedő lehetne - állandó szállka volt a*

többi keresztény felekezet szemében.” Vajon Bartók szavai ma is érvényesek lennének? Még mindig ki lenne rekesztve az unitárius egyház a történelemből? Nem volt-e szerves része az unitárius egyház Erdély, a Részek, a Magyar Királyság évszázados történelmének, és nem osztozik abban ma is? Alig hihetjük. 1989 után újra indulhatott a kolozsvári és székelykeresztúri unitárius kollégium, 2012. június 28-i zsinaton egy püspökség alatt egyesült az erdélyi és magyarországi unitárius egyház, melynek ma mintegy 80 ezer híve van.

Passuth László, *Víz tükrére krónikát írni* című munkájában ezt írta Dávid Ferencről: „Dávid Ferenc Kolozsvár után Gyulafehérváron is meghirdette téziseit: A hit Isten ajándéka, mindenki úgy él vele, amint jónak látja, üldözni miatta senkit nem szabad. Amikor elhangzik a szó, - nem is a zsinaton, nem is a diétán, hanem magában a fejedelmi palotában, - mintha egy pillanatra mindenki megdermedne. Ilyenféle szabad szó soha nem kerengett a püspök ódon házában a régi bolthajtások alatt.”

Dávid Ferenc helye ott van a 16. század európai vallásos gondolkodói között. Követte a Bibliát, komolyan vette az „Unus est Deus” felismerést, mely hitének alapja lett, és melyet megosztott kortársaival. Ki mondaná ma már, hogy ez bűn, és halállal lakol, aki így gondolkodik?

Serdült Benke Éva, Paks, 2017. január-február

Jegyzet

1. Erdélyben az első nyilvános hitvita Szapolyai János idejében, 1538-ban volt Segesváron, miután sikerült békét kötnie Ferdinánd királlyal, és megkapta az ország keleti és részben északi részét, (Melyen aztán létrejön majd az Erdélyi Fejedelemség). Heltai Gáspár még abban az évben megírta a Segesvári disputa történetét, mely Szántai István mester és Fráter György között zajlott, természetesen hitbéli kérdésekről. Szántai Luther híve volt, Fráter barát pedig a katolikus egyház tántoríthatatlan szolgája. A hitvitán jelen levő bírák úgy vélték, hogy István mester igazságot prédikál. Fráter György kiállt egyháza mellett: „Mi nekünk kell vigyáznunk az anyaszentegyházra. Ezek okáért kívántuk Te felségedtől, hogy idehozzátad az heretneket (értsd: eretneket) és meg öletnéd, hogy a többi megrohtenne és ne kezdenének a római szentegyház ellen tanítanyi. De te felséged nem a mi akaratumk és kívánságunk szerint cselölszik, mert itt disputáltatya felséged az heretnek latrot, és egyebek is beszíjják az mérget tőle.” Mindebből kiderül, hogy a király, IJ ános is jelen volt a vitán.
2. Kolozsváron 1380 körül kezdődik a Szent Mihály templom építése, mai terjedelmében 1442-ben készült el, de tornyán még a 16. században is dolgoztak. A terjedő reformáció idején hosszabb időre a templom az unitáriusok kezébe került, 1556. március 16-án birtokba vették a templomot, faragott szobraikat és festett képeiket kidobálták. 1604 januárjáig folyamatosan az ő birtokukban volt, aztán

rövid ideig a katolikusok visszatértek falai közé. 1605. június 21-én Bocskai István bevonulása előtt ismét az unitáriusok imádkoztak benne. A templom többször lett a tűz martaléka, már Mátyás király idejében leégett egyszer 1486-ban. Az utolsó nagy 1697-es tűzvész után az unitáriusok csak holland segítséggel tudták használható állapotba hozni, ám a torony romos maradt. 1716. március 30-án a katolikusok katonai erőszakkal foglalták vissza a templomot. A barokk stílusban visszaépített tornyot 1763-ban villámcsapás érte, majd földrengés rázta meg, végül le kellett bontani. A ma is látható neogótikus 80 méter magas tornyot 1862-ben fejezték be. A Szent Mihály templom a brassói Fekete templom után Erdély legszebb gótikus temploma. Története akár Erdély viharos évszázadainak képe is lehetne. Gróf Széchenyi István Naplójában 1821-ben ezt írta a sok vallási hitvitát látott Kolozsvárról: „Ha a vallás a legnagyobb szellem gyümölcse, s a vallásosságnak a türelem a legmagasabb hazája, akkor bizonyára sohasem láttam figyelemre méltóbb helyet Kolozsvárnál.” (Az erdélyi görög-katolikus egyházat a kommunista hatalom 1947-ben megszüntette, templomaikat az ortodox egyháznak, mint államegyháznak adta át. 1989 után a kifosztott görög katolikusok kérték vissza templomaikat, az ortodoxok nem adták, sokszor erőszakra is sor került a templomfoglalás közepette, verekedés, rendőrségi beavatkozás kísérte a templomokért vívott harcot.)

3. 1599-ben az erdélyi religiók felsorolásában még nem szerepel az unitárius elnevezés, hanem „ariana”, és bár a következő évtől már unitáriusnak nevezetik az új egyház, mégis sokáig használják még az arianus nevet. Bethlen Gábor fejedelem, akit a vallás leghívebb őrzőjének szoktunk nevezni, egyszer így fakadt ki: „Ha tehetném, először az arianusokat irtanám ki országomból.” Az arianizmus a Jézus utáni 4. századi kereszténységhez tartozó egyik ágazat neve. (L. Kumráni tekercek) Simén Demokos nyugalmazott unitárius lelkész, egyháztörténész szerint az unitárius elnevezés egy szóösszetétel eredménye: a latin unus-una-unum mellé került az „arius”, ami Áriusra utal, aki Jézus istenségével ellentétben Isten egységét vallotta. „1588-k esztendő tájatt esmét megújula és kétfelé szakada az arianus vallás: mert Szent Erzsébeten lakott vala egy főember, kinek Eössi András vala neve, ez, mondom, addig olvasá az bibliát, hogy szépen kitalálá belőlle a szombatos vallást, és nagysokakat elhíttetett vala, a szentírásnak valóságos locusait mutogatván a nagy együgyü községnek, s így csakhamar két vallás lőn az egyből, úgymint arianus és szombatos vallás.” (Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc János Zsigmondról és az erdélyi reformációról In Erdély öröksége 1541-1571.)

Az unitárius szó nem tévesztendő össze az unitással, mely az 1698-as évben a római katolikus egyházba integrálódott görög katolikusok neve volt kezdetben. A törökök kiűzése után a Habsburg Birodalom felszámolta az Erdélyi Fejedelemséget, Erdélyt a hatáskörébe vonta, mint egyik tartományát. A görögkeleti valláson levő románokat (ortodox) nem vette fel a bevett egyházak sorába, csak ha Róma irányítása alá helyezik magukat. Ennek hatására később áttérnek a latin betűk használatára is.

Források mindhárom fejezethez

1. Erdély története a kezdetektől 1606-ig Akadémiai Kiadó Budapest 1986.
2. Erdély öröksége (Erdélyi emlékirók Erdélyről) Franklin Társulat Kiadása (reprint) Budapest Akadémiai Kiadó 1993.
3. Vass Antal Emléknapok Erdélyben Triolor Könyvkiadó
4. Szász János Dávid Ferenc Magyarországi Unitárius Egyház kiadása 1982.
5. Pokoly József Az erdélyi református egyház története 1. kötet (1556-1604) Budapest 1904.
6. Protestáns hősök Felsőszáz portré az elmúlt fél évezred magyar történelméből Szerkesztette Faggyas Sándor Press-Pannonica-Media-Antipress Kiadó 2016.
7. Dr. Kolumbán Vilmos teológiai professzor Johannes Honterus és Brassó reformációja In e-nepujsag.ro 2016. december
8. A reformáció Erdélyben In Vásárhelyi Hírlap 6. év 210. szám (Székelyhon.ro)
9. Sípos Gábor Az erdélyi református egyház múltjából.
10. S. Szabó József A lutheranizmus elterjedése 1928.
11. Szűcs Barbara Erdély és a magyarországi reformáció
12. Marczali Henrik Erdély története Káldor Könyvkiadó Vállalat Budapest 1935.
13. Balás Gábor A székelyek nyomában Panoráma Kiadó Budapest 1984.
14. Dr. Kovács Sándor Dávid Ferenc (1520-1579) élete és reformátori munkássága In e-nepujsag.ro 2017. január 31.